

**Міністерство освіти і науки України
Західноукраїнський національний університет
Навчально-науковий інститут новітніх освітніх технологій
Кафедра соціальної та психологічної роботи**

СОРОЧУК Алла Іванівна

**ДИТЯЧИЙ МАЛЮНОК ЯК ЗАСІБ ПСИХОЛОГІЧНОЇ
ДІАГНОСТИКИ ОСОБИСТОСТІ ДОШКІЛЬНИКА**

спеціальність 053 Психологія
освітньо-професійна програма
кваліфікаційна робота за освітнім ступенем «магістр»

Виконав студент
Групи ПСЗмл–21
Сорочук Алла Іванівна

(підпис)

Науковий керівник
к. е. н., доцент
Гірняк Г. С

(підпис)

Кваліфікаційну роботу
допущено до захисту
«__» _____ 20__ р.
Завідувач кафедри

(підпис)

Тернопіль – 2024

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1 ДИТЯЧИЙ МАЛЮНОК У КОНТЕКСТІ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.....	6
1.1. Переваги та недоліки проєктивних методик як специфічного психодіагностичного інструментарію	6
1.2. Дитячий малюнок як засіб метафоричного самовираження дошкільника.....	12
1.3. Онтогенез дитячого малюнка: вікові норми та відхилення	17
РОЗДІЛ 2 ІНТЕРПРЕТАЦІЙНІ МОДЕЛІ ВИЗНАЧЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДОШКІЛЬНИКА ЗА ДОПОМОГОЮ ДИТЯЧОГО МАЛЮНКУ	22
2.1. Знаково-символічна природа кольору та форми	23
2.2. Особливості роботи з мислєобразами та мислєформами у психодіагностичній роботі з дітьми	32
2.3. Система психологічних індикаторів та особливості інтерпретації дитячого малюнку дорослим	37
РОЗДІЛ 3. ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗА ДОПОМОГОЮ МАЛЮНКОВИХ МЕТОДИК	44
3.1. Систематика та сутнісний зміст малюнкових методик	44
3.2. Програма дослідження тривожності внутрішньо переміщених дітей дошкільного віку засобами малюнкових методик	52
3.3. Аналіз результатів психологічної діагностики тривожності внутрішньо переміщених дітей дошкільного віку за допомогою малюнкових методик	56
ВИСНОВКИ	61
ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	64
ДОДАТКИ	69

ВСТУП

Актуальність дослідження. У сучасному світі, де швидкі зміни та стрес є невід'ємною частиною повсякденного життя, питання психічного здоров'я та розвитку дітей стає все більш актуальним. Це створює необхідність в пошуку й розробки нових методів психологічної підтримки, особливо для дітей дошкільного віку, які тільки формують своє сприйняття світу і потребують сучасного та особливого підходу. Розвиток особистості дошкільнят характеризується багатогранністю та включає фізичний, інтелектуальний, соціальний та емоційний аспекти. У цьому віці діти демонструють зміни у мисленні, уяві та здатності до самовираження. Діагностика на цьому етапі є важливою для виявлення індивідуальних особливостей дитини, її сильних і слабких сторін, а також для надання своєчасної підтримки та корекції розвитку.

Аналіз дитячих малюнків є важливим інструментом діагностики психічного стану дитини. Малюнок не лише демонструє художні здібності дитини, а й надає інформацію про її емоційний стан та інші психологічні особливості. Розуміння того, як діти виражають свої почуття за допомогою образів малюнків, дозволяє на ранніх стадіях виявити проблеми і надати необхідну допомогу. Особливо це важливо для дітей, які часто мають труднощі з вербальною комунікацією, зокрема якщо йдеться про вираження своїх емоцій та переживань.

Проблемі застосування малюнкових методик для психологічної діагностики особистості дошкільника присвячені праці багатьох українських та зарубіжних вчених: Ю. Савченко, О. Романова, Т. Яценко, З. Огороднійчук, В. Кротенко (дослідження особливостей малюнкових технік та способів їх застосування), Ф. Бурлачук, А. Корнер, Г. Ліндсей (результати вивчення проєктивних методів), П. Валлон, А. Камбер, Д. Енгельгард (дитячі малюнки як репрезентація розвитку дитини, її актуального емоційного стану, потреб тощо), Дж. Дилео, Х. Рід (малюнок як психічна реальність, а не візуальне спостереження), Е. Копітц (визначення елементів малюнка, на які потрібно

звертати увагу при інтерпретації для визначення наявності ознак тривожності, імпульсивності, сором'язливості, агресивності).

Отже, вивчення дитячого малюнка є важливим кроком у розумінні та підтримці розвитку дітей у сучасному суспільстві. Незважаючи на те, що існує наукове підґрунтя для вивчення особистості дошкільника через малюнок, бракує сучасних українських досліджень, які присвячені саме аналізу особливостей дитячого малюнка як проєктивного методу діагностики.

Метою дослідження є вивчення дитячого малюнка як засобу діагностики особистості дошкільника.

Відповідно до поставленої мети зазначимо такі **завдання**:

- вивчити переваги та недоліки проєктивних методик як специфічного психодіагностичного інструментарію;
- дослідити дитячий малюнок як засіб метафоричного самовираження дошкільника;
- проаналізувати онтогенез дитячого малюнка, враховуючи вікові норми та відхилення;
- дослідити знаково-символічну природу кольору та форми в дитячому малюнку;
- вивчити особливості роботи з мислеобразами та мислеформами у психодіагностичній роботі з дітьми;
- проаналізувати систему психологічних індикаторів та особливості інтерпретації дитячого малюнка дорослим;
- емпірично дослідити тривожність внутрішньо переміщених дітей дошкільного віку за допомогою малюнкових методик.

Об'єктом дослідження є дитячий малюнок.

Предметом дослідження є дитячий малюнок як засіб психологічної діагностики особистості дошкільника.

Методологічну основу дослідження формують такі методи дослідження: теоретичні (аналіз, порівняння, синтез, класифікація, узагальнення наукових

джерел, вивчення методичних матеріалів, посібників); емпіричні (проективні методи, опитування), статистичні методи.

Для реалізації мети дослідження використовувалися такі методики діагностики: проективні методики «Неіснуюча тварина» та «Кактус», анкета для педагогів та батьків щодо вивчення проявів тривожності у дитини (Г. Лаврентьєва, Т. Титаренко).

Теоретичне значення дослідження полягає у теоретичному вивченні дитячого малюнка, його особливостей та можливостей у психологічній діагностиці особистості дошкільника, зокрема його психоемоційного стану.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання його результатів для вдосконалення процесу діагностики психоемоційного стану дітей дошкільного віку. Результати дослідження мають важливе значення для психологів, педагогів, а також батьків. Вони дозволяють краще зрозуміти особливості психічного розвитку дітей дошкільного віку, виявити та подолати труднощі у психоемоційному розвитку, а також сприяти успішній соціалізації.

Публікації. Результати нашого дослідження були апробовані в рамках:

- VI Всеукраїнської студентської наукової конференції «Розвиток сучасної науки: актуальні питання теорії та практики» (Кропивницький, 20 вересня 2024 р.) – Дитячий малюнок як засіб метафоричного самовираження дошкільника;

- III Міжнародної науково-практичної конференції «Психосоціальні ресурси особистісного та соціального розвитку в епоху глобалізації» (Тернопіль, ЗУНУ, 1 листопада 2024 р.) – Знаково-символічна природа кольору та форми у дитячих малюнках як індикатор діагностики особистості дошкільника.

Структура. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

РОЗДІЛ 1

ДИТЯЧИЙ МАЛЮНОК У КОНТЕКСТІ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

1.1. Переваги та недоліки проєктивних методик як специфічного психодіагностичного інструментарію

Малюнок є одним із найбільш природних та доступних способів самовираження для дітей, який дозволяє їм відобразити свій внутрішній світ, емоційні стани та переживання, що часто не можуть бути безпосередньо вербалізовані. Психологічна діагностика дошкільників за допомогою малюнків є ефективним методом, оскільки дає змогу отримати інформацію про особистісні характеристики дитини, її ставлення до навколишнього світу та інших людей, а також про її емоційний стан. На думку психологів, «малюнок – це відображена абстракція, яка містить інформацію про інтелектуальний та емоційний розвиток, душевну рівновагу та інші характеристики, які впливають на здатність пристосовуватися до різних життєвих обставин» [28].

Малюнки, які використовуються в психодіагностиці, відносять до графічних проєктивних методик. Ці методики ґрунтуються на принципі проєкції, яка полягає у відображенні своїх внутрішніх станів, конфліктів, уявлень та потреб на зовнішні об'єкти або ситуації, які допускають різні інтерпретації. Відмінною рисою проєктивних методик є малоусвідомленість або неусвідомленість досліджуваним мети та кінцевого результату діагностики, що, за твердженням фахівців, «сприяє зняттю тиску реальності, і людина в таких умовах проявляє не конвенційні, а властиві для неї способи поведінки» [39]. Тобто проєктивні методи у діагностиці дошкільнят спираються на їх активність, враховують роль неусвідомлюваних факторів у свідомості й поведінці, а отже відкривають можливість для здійснення найбільш повного і коректного дослідження різних прихованих психологічних особливостей.

Аналізуючи проєктивні методи у діагностиці, зазначимо, що фахівці виділили такі загальні характеристики проєктивних методик [28, с. 13]:

- часткова або повна відсутність структури завдань;
- необмеженість відповідей досліджуваного;
- конкретний виклад інструкції;
- активізація фантазії досліджуваного;
- замаскованість мети діагностики, створення комфортної ситуації;
- спрямованість на загальну характеристику особистості, а не на оцінку окремих властивостей;
- гальмування захисних реакцій досліджуваного тощо.

Зауважимо, що створенню проєктивних методик сприяли дослідження В. Вундта і Ф. Гальтона, які вперше використали у практиці метод вільних асоціацій. Пізніше на основі цього методу К. Юнг створив свій асоціативний тест, таким чином вказуючи на те, що несвідомі переживання людини також можуть піддаватися об'єктивній оцінці. Натомість перші дослідження проєктивних методик почали з'являтися на межі XX століття. Це були в основному праці, що аналізували зв'язок між художнім вираженням і рисами особистості, особливо на прикладі дитячих малюнків. Пізніше у першій половині XX століття вивчення малюнка набуло революційних змін, ставши частиною ширшого аналізу людських рис і психологічних станів. Важливим поштовхом у цьому стали публікації Г. Роршаха, зокрема вихід у світ праці «Психодіагностика», у якій дослідник пропонував новий напрям діагностики індивідуально-психологічних особливостей людини. В основному, варто зауважити, що науковці у цей період досліджували малюнки психічно хворих людей і аналізували їх як прояви внутрішнього світу та самовираження. У цей же період були розроблені перші проєктивні тести, зокрема тест «Чорнильні плями Роршаха», який досі використовують у психотерапії та психіатрії, щоб дослідити психоемоційний стан пацієнта, глибинні процеси його підсвідомості;

вчасно виявити комплекси, страхи, порушення, а іноді і відхилення у його психіці [3].

Зазначимо, що вперше термін «проективні методики» був використаний Л. Франком для виокремлення особливої групи методів дослідження особистості, наприклад, асоціативного тесту К. Юнга, тесту «Чорнильні плями Роршаха», тематичного аперцептивного тесту Г. Мюрея і К. Моргана (ТАТ) та інших [Максименко]. На основі виділення деяких ознак та властивостей проєктивних методик Л. Франк створив першу їх класифікацію, яка зосереджує увагу на низці моментів, важливих для розуміння призначення і діагностичних обмежень проєктивних методик. Таким чином вчений подає таку класифікацію проєктивних методів [38]:

1. Конститутивні методики полягають у наданні сенсу невизначеному матеріалу. Досліджуваними у цей час можуть ставитись питання «Що це може бути? На що це схоже?» (плями Роршаха, тест хмар, тест трьохвимірної проєкції).
2. Конструктивні методики характеризуються створенням досліджуваним осмисленої картини з наданих деталей: фігурок тварин, людей, будинків (тест «Картина світу»).
3. Методики інтерпретації передбачають інтерпретацію досліджуваним ситуацій або подій (ТАТ, тест фрустрації Розенцвейга, тест Сонді).
4. Адитивні методики (методики доповнення) передбачають завершення незакінчених речень або історій (асоціативний тест Юнга).
5. Методики катарсису полягають у виконанні досліджуваним ігрової діяльності у спеціально створеній обстановці, що дозволяє йому розрядити свої емоції та розкрити внутрішні конфлікти через символічні дії або імпровізовані ролі, які він виконує під час гри (психодрама, проєктивна гра).
6. Експресивні методики передбачають виконання графічної чи образотворчої діяльності на задану чи вільну тему (Дім-дерево-людина, аналіз почерку).

7. Імпресивні методики полягають у виборі досліджуваним найбільш бажаного стимулу серед запропонованих (тест Люшера).

Не менш цікаву класифікацію запропонував Г. Прошанський, який при цьому брав до уваги модальність використовуваного стимулу і поділяв проєктивні методики на [39]:

1. Візуальні методики, які в той же час поділялися на вербальні (техніка незавершених речень), конкретні (використовується реальний стимул або іграшкові елементи) і методики візуальних стимулів, що змінюються (фільми та інші медіа).

2. Невізуальні методики, які ґрунтуються на тактильних і кінестетичних відчуттях.

До того ж Л. Франк продовжуючи свої дослідження в межах психодіагностики за допомогою проєктивних методів визначав основні принципи, які є підґрунтям проєктивного дослідження особистості [Головкова]:

- вивчення взаємопов'язаних процесів, а не окремих рис особистості;
- особистість як відносно стійка система динамічних процесів, які включають потреби, емоції, досвід;
- особистість як процес організації та структури життєвого простору.

Оскільки проєктивні методики у практичній діяльності розглядаються як інструменти для психологічної діагностики особистості слід досліджувати використання проєктивних методик значно ширше, а саме у контексті якісної методології та інтерпретації. Тож для ефективного подальшого дослідження ми проаналізували переваги та недоліки проєктивних методик.

Зауважимо, що однією із основних переваг проєктивних методик є неможливість умисного спотворення результатів дослідження, адже завдяки неоднозначного стимульного матеріалу та нестандартності процедури проведення, досліджуваний до кінця не розуміє мети діагностики. Саме завдяки слабоструктурованому матеріалу і вільно сформульованому завданню у процесі діагностики досліднику вдається обійти психологічні захисти обстежуваного.

Крім того невизначеність та легкість дослідницької ситуації, яка не нав'язується ззовні, дозволяє досліджуваним вільно відображати матеріал, проектувати свої приховані конфлікти та висловлювати свої переживання. Це передбачає різноманітну поведінку і більш ширшу демонстрацію індивідуальних психологічних особливостей. До слова про графічний проективний метод, як зазначає О. Михайлицька, «малюнок – це завжди відображення стану дитячої душі, настрою, ставлення до оточуючих чи конкретної ситуації» [20, с. 15].

Зазначимо також, що проективні методики є універсальними у своєму застосуванні. Вони можуть бути використані у широкому спектрі психологічної підтримки: діагностичних, корекційних, терапевтичних цілях; а також у різних галузях психології. [12; 14].

Ця універсальність, на нашу думку, зумовлюється тим, що проективні методики в меншій мірі піддаються фальсифікації та маскуванню особистості, ніж опитувальники. Крім того, проективні малюнкові методи ефективні та дуже корисні у використанні у дитячій психології, а саме для встановлення контакту у роботі з маленькими дітьми, які, як правило, занурюються у виконання творчого завдання [41].

Також однією із позитивних особливостей використання проективних методик у роботі з дітьми є те, що їх можна використовувати і для дітей з мовленнєвими порушеннями, адже ряд методик, наприклад графічних експресивних не передбачають високого рівня розвитку мовлення. Крім того цей вид проективних методик є наближенням до дитячих природних видів діяльності та може бути використаний на ранніх етапах онтогенетичного розвитку, починаючи з 2–3 років [12; 14].

Подальший аналіз малюнкових проективних методик дозволяє нам окремо виділити їх переваги, які за твердженнями практиків зумовлюють їх популярність [20]:

1. Процес малювання має розгальмовуючу дію, яка знімає напруження під час діагностики та сприяє встановленню довірливих стосунків між психологом і досліджуваним.

2. Малюнки є зручними у використанні та не потребують спеціальних ресурсів.
3. Малюнки не вимагають значних витрат часу.
4. Проективні малюнкові методики є високоінформативними засобами пізнання особистості.
5. Процес малювання має психотерапевтичний ефект.
6. Малювання є природним, близьким за своєю сутністю до звичних видів людської діяльності.

Звичайно, зауважимо, що проективні методики не позбавлені недоліків. Найбільший із них це низька надійність результатів, що пов'язана із якісною оцінкою та суб'єктивністю інтерпретації. Відносно цього, фахівці зазначали, що об'єктивності дослідника може завадити власний досвід, ситуативний настрій та інші особистісні характеристики [11]. На думку Дж. Дилео, «індивідуальний досвід, проникливість та розум психолога відіграють у процесі інтерпретації важливу роль і однакових дослідників в цьому плані немає» [47].

На відміну від формалізованих тестів, графічні проективні не дозволяють кількісно оцінювати психічні властивості, що ускладнює чітку інтерпретацію. До того ж сьогодні залишається дискусійним питання стандартизації проективних методик [40]. Хоча деякі фахівці вважають, що такі методики не передбачають оцінювання правильних або неправильних відповідей, а також встановлення високих або низьких показників. Натомість ці методики спрямовані на виявлення якісних характеристик особистості, які мають бути перевірені іншими методами діагностики [20].

Варто зазначити, що у цій дискусії, ми погоджуємося із думкою Л. Абта, що проективні методики під час практичного застосування чітко показали, що потрібно відмовитися від помилкового розрізнення кількісних та якісних даних, оскільки у такому разі при вивченні особистості виникають різні дані та різні результати [45].

Таким чином узагальнюючи все вище сказане, ми переконуємося у важливості та ефективності використання проективних методів у діагностичній

роботі. Хоча проєктивні методики мають кілька недоліків, проте вони надають можливість вивчити приховані мотиви, емоції та конфлікти, які складно виявити за допомогою інших методів. Тому саме у комплексі з іншими методиками, проєктивні є незамінним засобом діагностики, зокрема дітей дошкільного віку.

1.2. Дитячий малюнок як засіб метафоричного самовираження дошкільника

Останнім часом дитячий малюнок став для психолога незамінним та щоденним інструментом у роботі з дітьми. Він дозволяє краще пізнати дитячий світ, побудувати довірливі відносини між психологом і дитиною, а також за необхідності досягнути терапевтичних та корекційних цілей. Дитячий малюнок як засіб діагностики став досить поширеним, однак як засіб самовираження за допомогою символів та метафор поки ще недостатньо досліджений.

Зазначимо, що широке використання проєктивних малюнкових методик у роботі з дітьми зумовлюється в першу чергу наявністю художньої експресії та можливістю самовираження у процесі малювання. Діти із психологічної точки зору недостатньо інтроспективні, менш здатні до рефлексії, а тому їм важко висловити почуття словами. Натомість малювання є чудовою можливістю для дітей безпосередньо, невимушено і за допомогою дії виразити свої емоції та переживання. Також зауважимо, що мислення дитини більш образне й конкретне, ніж мислення дорослих, тому вона використовує малювання ще й для осмислення дійсності і своїх взаємовідносин із нею [19]. До слова відомий психолог Т. Яценко зазначає, що малюнок є своєрідним процесом комунікації і характеризується можливістю виражати і передавати індивідуальний зміст в образній символічній формі, до того ж цей процес забезпечує захищеність психіки, адже зображений психологічний зміст є для неї природним та адекватним [13].

Звертаємо увагу на дослідження психотерапевтів Д. Остера, П. Гоулда, які наголошують, що малюнок виконує дві ролі: «комунікатор» клієнта з психотерапевтом та «комунікатор» клієнта зі своїм внутрішнім «Я». В першому випадку через малювання дітям та дорослим легше зобразити особисті переживання, почуття, страхи, тривогу, ніж описати їх вербально, особливо якщо стосується сором'язливих та тривожних особистостей. В другому випадку відбувається об'єктивізація несвідомого клієнтом: «через пізнання зображення малюнку відбувається емоційний та інтелектуальний інсайт, що призводить до вивільнення енергії, внаслідок чого настає полегшення, катарсис» [49]. Таким чином, відповідно до предмета нашого дослідження, зазначимо, що малюнок не лише сприяє швидшому та більш глибокому пізнанню психотерапевтом внутрішнього світу маленького клієнта, а й є засобом самовираження дитини.

За визначенням фахівців, самовираження – це відображення назовні своїх внутрішніх почуттів, переконань, установок, будь-яку поведінку, яка здійснюється для задоволення індивіда. Самовираження у психологічній літературі описується як активність, яка формується і розвивається під час міжособистісного спілкування і взаємопов'язана з потребою людини у суспільному визнанні. До слова, за численними дослідженнями самовираження належить до вищих потреб індивіда [30]. Часто із самовираженням також співвідносять такі психологічні феномени як самоствердження, саморозкриття, самореалізація. За твердженням фахівців, за допомогою самовираження людина реалізує себе як особистість у суспільстві. О. Кононко та Л. Середюк зокрема визначають самовираження як максимальний розвиток задатків та можливостей людини, які вона використовує у взаємодії із суспільством [18].

Дослідження вчених показують, що тенденція до самовираження зароджується в ранньому віці, коли з'являється прагнення діяти самостійно. Подальший розвиток цього процесу пов'язаний з формуванням та розвитком системи «Я». Відповідно до цього зазначимо, що згідно досліджень фахівців, цілісність системи «Я» і самовираження у дошкільному віці забезпечується гармонійним розвитком трьох складових [30]:

- когнітивного (усвідомлення власних здібностей, потреб, мотивів, поведінкових особливостей, а також розбіжностей між власним
- самосприйняттям і уявленням інших людей);
- емоційного (вміння вільно висловлювати свої почуття і ставлення до себе та інших людей);
- поведінкового (формування і закріплення нових форм поведінки, які пов'язані із міжособистісними стосунками, відповідальністю).

Тому узагальнюючи вище сказане, варто зауважити, що самовираження залежить від сформованості образу «Я», який виступає регулятором процесів самовираження, самооцінки та самореалізації.

Відомо, що психологічною основою самовираження під час малювання є уява. За визначенням науковців, уява – це психічний процес, який характеризується створенням образів предметів та ситуацій, на основі сприйняття та осмислення. Вчені, які досліджують психологічні особливості творчості називають уяву найважливішим новоутворенням дошкільного віку та пов'язують із нею процес самовираження, зокрема за допомогою символів. Також зазначимо, що вони ділять розвиток уяви на декілька етапів, які ми узагальнили у таблиці (див. табл. 1.1)[22, с. 282].

Таблиця 1.1

Етапи розвитку уяви у дошкільників

Етапи	Характеристика	Прийоми уяви
Перший етап (3 роки)	дитина починає діяти в уявній ситуації та з уявними предметами; уява має пасивний відтворюючий характер	поступово розвивається здатність йти від дії до думки
Другий етап (4 роки)	у дитини розвинена здатність йти від думки до дії, уява стає цілеспрямованою	для уяви дошкільника в цей період характерне ступінчасте планування
Третій етап (5-6 років)	дитина опановує здатність до цілісного планування своєї діяльності, що передбачає досить високий рівень розвитку уяви	у процесі створення образів дошкільник користується різними прийомами, зокрема комбінуванням раніше отриманих уявлень, і навіть їх перетворенням

Аналізуючи подану таблицю та творчу діяльність загалом, зазначимо, що однією з особливостей цього процесу є створення візуальних образів, які у контексті психології особистості характеризуються як важливі засоби міжособистісної комунікації та пізнавальної діяльності людини, що дозволяють їй висловити переживання, які не можуть бути вербалізовані [2]. Якщо брати до уваги дитяче малювання, то зазначимо, що на думку Дж. Дилеа діти є експресіоністами, а отже зображують предмет не так, як він виглядає: вони виражають ідею або внутрішню модель за допомогою символів та метафор [6].

Зауважимо, що метафора у своєму значенні є ключовим інструментом у психології для розуміння людської поведінки та психічних процесів. Основний принцип метафори полягає в перенесенні сенсу або значення одного об'єкта на інший, ґрунтуючись на спільних рисах між ними. Таке перенесення дозволяє людині перейти до глибшого усвідомлення, що є важливим у психологічному аналізі та терапії.

Метафора відіграє фундаментальну роль у психології. Як зазначають вчені, «всю людську поведінку можна так чи інакше представити мовою аналогій або метафор з різним рівнем абстракції» [23]. Це підкреслює, що людська психіка по суті є метафоричною, і що наше сприйняття світу побудоване на образах, які самі є метафорами. Дії, пов'язані з цими образами, створюють інтелектуальні, мнестичні та моторні реакції, які відображають нашу внутрішню, метафоричну реальність.

У психотерапії метафора стає основою для розуміння і роботи з внутрішніми конфліктами. Якщо певний поведінковий прояв людини містить у собі всю її проблемну особистісну структуру, то зміна хоча б одного з цих параметрів може вплинути на всю структуру в цілому. Цю здатність активно використовує мистецтво, яке також є метафорою, що виражає внутрішні переживання людини. Дитячі малюнки, як форма метафори, мають особливу цінність у психологічній практиці. Вони дозволяють «обійти» психологічні захисні механізми, встановити зв'язок з підсвідомістю та допомогти подолати

психотравмуючі ситуації без ризику повторної травматизації. У діагностичному контексті психолог за допомогою метафори у дитячому малюнку отримує доступ до цілісного уявлення про внутрішній світ дитини, включаючи її образ «Я».

Вивчення метафори як психологічного феномену почалося відносно нещодавно, коли вона стала самостійним об'єктом дослідження у різних науках і набувала різного значення. Так, у філософії метафора виступає як спосіб мислення, у лінгвістиці як механізм мовлення та спосіб творення сенсу, а у психології метафора постає терапевтичним прийомом, який допомагає через метафоричні образи побачити нове бачення ситуації.

Зазначимо, що у психології залежно від змісту психотерапевтичної ситуації метафори можуть виконувати такі функції [7]:

- експресивна (полягає в тому, що дитина за допомогою метафори висловлює складний для вербалізації досвід (настрій, почуття, враження);
- дисоціююча (при використанні метафори відбувається екстеріоризація проблеми, тобто переміщення її з внутрішнього поля у зовнішнє, що дає можливість дитині побачити ніби з боку свою проблему та себе в ній);
- діагностична (заснована на тому, що образи, які обирає дитина, детерміновані її усвідомлюваними або неусвідомлюваними мотивами; ця функція широко використовується у проєктивних методиках);
- пояснююча (характеризується тим, що завдяки символічному заміщенню абстрактних понять значно полегшується сприйняття та засвоєння різних психологічних законів та теорій);
- розвиваюча (полягає в тому, що метафори можуть бути використані для розвитку мислення, самосвідомості і суб'єктності дитини).

Подальший аналіз метафори у роботі з дітьми дозволяє нам виділити метафору як інструмент індивідуальних або групових консультацій у процесі обговорення малюнків та складання розповіді за ними.

Відповідно до цього зауважимо, що однією з ключових функцій терапевтичної метафори, на думку Е. Россі, є створення «розщепленої феноменологічної реальності», в якій дитина може зануритися у світ, створений за допомогою метафори [26]. Такий підхід допомагає встановити емпатійний зв'язок між дитиною, психологом та історією, дозволяючи дитині ідентифікувати себе з персонажами та подіями, що сприяє глибокій трансформації її внутрішнього світу. Завдяки цьому процесу дитина починає сприймати свою проблему не як особистий тягар, а як частину спільного досвіду, який вона розділяє з іншими. Це підводить психолога до об'єктивного розуміння існуючої проблеми і до вироблення можливих ефективних форм поведінки з дитиною та корекції її емоційного стану та поведінки. Для досягнення терапевтичного ефекту важливо, щоб метафора, створена в процесі аналізу дитячого малюнка, була достатньо точною, щоб передати суть проблеми, але в той же час достатньо непрямую, щоб уникнути почуття сорому або опору у дитини. Ефективна терапевтична метафора створює місток взаєморозуміння між дитиною та її внутрішнім світом, допомагаючи їй осмислити свої переживання та знайти нові підходи до вирішення проблеми.

Отже, дитячий малюнок є потужним інструментом метафоричного самовираження дошкільників, особливо в контексті діагностичних та терапевтичних цілей. Використання малюнків як засобу діагностики дозволяє дітям виражати свої емоції, думки та переживання в символічній формі, яку можна інтерпретувати та обговорювати на індивідуальних або групових зустрічах.

1.3.Онтогенез дитячого малюнка: вікові норми та відхилення

Дитячий малюнок як інструмент діагностики відіграє важливу роль у практичній діяльності психолога. Він міцно увійшов у практику психологічної

діагностики та корекції і став одним із найбільш поширених об'єктів психологічного аналізу. Проте варто зазначити, що у роботі з дітьми використання малюнкових методик вимагає високого рівня кваліфікації та досвіду в психології, оскільки інтерпретація результатів може бути складною та потребує глибокого розуміння та знань про особистість дитини. Зокрема психолог має знати специфіку дитячого малюнка, а також рівні його розвитку у дітей, що становить онтогенез дитячого малюнка.

Онтогенез дитячого малюнка є ключовим показником розвитку дитини, що відображає як загальні закономірності формування образного мислення, так і індивідуальні особливості когнітивного та емоційного розвитку. Під час дослідження вченими онтогенезу дитячого малюнка було виокремлено стадії розвитку дитячого малювання, які по-різному визначалися та інтерпретувалися авторами. Аналіз та узагальнення літератури із цієї проблеми, дозволив нам виділити такі стадії онтогенезу дитячого малюнка [42; 16]:

1. Стадія позбавлених сенсу штрихів або стадія «мазанини»

Перша стадія онтогенезу дитячого малюнка характерна для дітей 2–3 років та є результатом наслідування. Дитина у такому віці ще не намагається зобразити щось конкретне, а лише повторює рухи дорослих, маніпулює з новими предметами: олівцями, фломастерами, фарбами тощо. На цьому етапі розвитку дитина досліджує сліди на поверхні та усвідомлює, що зробила їх сама. При цьому дитина ще не вміє пов'язувати зорові образи з малюванням, а цікавість викликає не процес, а сам олівець та сліди, які він залишає. Крім того дитині спочатку важко опанувати рухи по поверхні, які потрібні для процесу малювання. Відповідно до цього М. Махній додає, що перша стадія онтогенезу дитячого малюнка має поділятися на ще декілька етапів: наслідування рухів дорослих; розглядання карлочок, малювання ліній; повторювані карлочки; орнамент (оволодіння первинною формою); поява зображення [24].

2. Стадія примітивних зображень

Коли випадковий успіх малювання дає дитині можливість усвідомити, що намальоване схоже на певний образ настає друга стадія онтогенезу дитячого малюнка, яка характерна для 3–4 років. У цей період у дитини з'являються уміння малювати деякі форми, лінії, виникає зоровий контроль за малюванням, акуратність та самостійність. Фахівці додають, що залежність зору від рухів руки зберігається досить довго, наприклад, при лічбі, коли дитина рахує предмети пальчиком, або коли читає, водячи по рядках. Вважається, чим складніші і узгодженіші рухи ока і руки, тим краще розвиваються здібності дитини [24]. Зауважимо, що на цій стадії дитина прагне виразити певний образ, але без допомоги дитини дорослий не зможе визначити сенс намальованого.

Під час аналізу специфіки цієї стадії особливої уваги потребує процес малювання людини. Саме після 3 років дитина починає пробувати малювати людину, що має велике значення в процесі розвитку дошкільника. Під час малювання людини дитина зазвичай використовує прості лінії та кола, що формує першого в її житті «головонога». Особливостями малюнка на цьому етапі є велика голова та очі, пряме волосся, схоже на проміння сонця та руки, які виходять із голови. Згодом дитина починає давати назви своїм малюнкам та малювати членів своєї сім'ї, що свідчить про розвиток мислення та перехід від «мислення в рухах» до «образного мислення». Психологи зазначають, що засвоївши новий образ дитина відразу прагне відтворити його знову. Таким чином, якщо дитині вдалося намалювати круг чи овал, то всі частини в малюнку будуть складатися із кружечків і овалів. Більше того, схожість малюнка із самим образом спонукає дитину одне і те саме зображення тлумачити по-різному. Наприклад, декілька кружечків, які нещодавно називалися «мамою», потім можуть стати «собачкою» і так далі [24].

3. Стадія схематичних зображень

Ця стадія триває з 4 до 6–7 років та характеризується активними змінами в розвитку дитини: розвивається фантазія та ускладнюються уявлення. На цій стадії дошкільники часто малюють фігурки людей, що дорослим нагадують

схеми. З'являються деталі обличчя (очі, рот, ніс), промальовуються руки, які відходять від тулуба, ноги, виділяється досить довга шия. Важливо зазначити, що брови і вуха з'являються пізніше, проте зуби, які не видно при звичайному погляді на обличчя, малюються досить часто. Одяг спочатку зображується приблизно, зазвичай лише у вигляді гудзиків, пізніше – більш детально. Зауважимо, також, що попри недосконалість зображення, дитина досить часто намагається позначити намальовану людину атрибутами, які характерні лише для її малюнка: капелюх, бант, обруч для волосся, іграшка або квітка в руках тощо. Фахівці зазначають, що визначальною відмінністю цього періоду є також те, що діти малюють людину не з натури, а з пам'яті. Таким чином часто дошкільники, коли малюють людину, діють, як при одяганні ляльки: спочатку малюють «оголений» силует, а потім вже домальовують одяг. До слова, на думку філософів, діти дошкільного віку більше символісти, ніж натуралісти, тому і не прагнуть до точної подібності зображення [24].

Відповідно до предмета нашого дослідження зазначимо, що на цій стадії, коли діти починають малювати конкретні зображення, їх малюнки не лише є відображенням реального світу, а й відображенням дитячих думок та почуттів. Таким чином діти та дорослі використовують малювання як процес вирішення проблеми.

4. Стадія правдоподібних зображень

Четверта стадія онтогенезу дитячого малюнку (з 7 до 9–12 років) характеризується спробами відтворити справжній вигляд предметів. Люди на малюнках зображуються переважно в русі (з вигнутими ногами), із зачісками та детально промальованим одягом. Разом із цим значно збагачуються теми для малюнків: з'являються пейзажі, машини, дороги, будинки тощо. Зазначимо також, що у молодшому шкільному віці відбувається активне усвідомлення своєї гендерної ролі, тому в малюнках часто можна побачити ознаки фемінності (квіти, аксесуари, косметика, вбрання, принцеси, феї) і маскулінності (різні

види транспорту, будівлі та будівельні матеріали, прилади, спортивне обладнання, військова техніка, зброя, монстри).

Також характерною особливістю у цьому віці є оцінка однолітків здібностей дитини, а отже підвищення вимог до якості малювання. Таким чином, нерідко можна спостерігати ситуацію, коли учні перестають любити малювати через нестачу вмінь у цій діяльності.

5. *Стадія правильних зображень*

П'ята стадія значно втрачає ті особливості, які були властиві саме дитячим малюнкам. Тут вже замість контурності та прозорості можна побачити об'єми, світлотіні, фон тощо. Значно покращується майстерність, розкривається художня фантазія, детальніше реалізуються творчі задуми.

Таким чином, як ми бачимо, навички малювання розвиваються у дитини в міру її дорослішання, збагачення досвіду і розвитку вищих психічних функцій, зокрема інтелекту та мовлення. У випадку недостатнього розвитку цих аспектів у дітей спостерігаються відхилення у дитячих малюнках. З іншого боку, відповідно до предмета нашого дослідження, зазначимо, що малювання та власне малюнок як діагностичний інструмент допоможе батькам та спеціалістам не лише оцінити рівень розвитку навичок та здібностей дитини, а й виявити можливі відхилення. Аналізуючи психологічну літературу [24], узагальнимо в таблиці норми та відхилення у дитячих малюнках (Додаток А). Із поданої таблиці видно, що в цілому основною відмінністю між процесом малювання нормотипових дітей і дітей із порушеннями розвитку є те, що в останніх зображувальна діяльність не виникає і не розвивається без спеціального навчання, тоді як під час розвитку в нормі це відбувається спонтанно.

Зазначимо, що за твердженням фахівців, оволодіння процесом малювання дітьми із порушеннями розвитку є складним та багаторівневим процесом. С. Березка виділяє такі специфічні корекційно-розвивальні завдання: розширення уявлень про предмети та явища навколишньої дійсності; розвиток

спостережливості, уважності, координації рухів, дрібної моторики; розвиток мислення; розвиток уявлень про форму, розмір та колір предметів [4].

Отже, аналізуючи онтогенез дитячого малюнка, можна відзначити, що розвиток художніх здібностей дитини проходить через певні вікові стадії розвитку, кожен з яких характеризується нормами. У процесі психодіагностики за допомогою дитячого малюнка важливо враховувати ці норми, адже вони відображають розвиток дитини. Відхилення від вікових норм можуть свідчити про наявність певних труднощів або особливостей розвитку, які потребують додаткової уваги з боку спеціалістів. Наприклад невідповідність малюнка віковим особливостям може вказувати на затримки у формуванні моторних чи когнітивних навичок, а також на емоційні чи соціальні проблеми, які дитина не може висловити вербально. Таким чином систематичний аналіз відповідності малюнків віковим нормам виступає важливим інструментом для всебічної оцінки психофізичного стану дитини.

РОЗДІЛ 2
ІНТЕРПРЕТАЦІЙНІ МОДЕЛІ
ВИЗНАЧЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНОТИПОЛОГІЧНИХ
ОСОБЛИВОСТЕЙ ДОШКІЛЬНИКА ЗА ДОПОМОГОЮ ДИТЯЧОГО
МАЛЮНКУ

2.1. Знаково-символічна природа кольору та форми

Подальший аналіз особливостей малюнка у психологічній діагностиці, дозволяє нам виокремити його як потужного інструмента вивчення особистості дошкільника. Кольори та форми, які діти використовують при створенні

малюнок є відображенням їх внутрішнього світу, емоційного стану та підсвідомих процесів. Розуміння знаково-символічної природи кольору та форми є ключовим для ефективної інтерпретації дитячого малюнка дорослим. Кожен колір та форма мають символічне значення, яке враховується під час тлумачень малюнків. Знання цих аспектів є важливим для фахівців, які використовують малюнок у діагностиці особистості дитини.

Варто зазначити, що інтерес до кольору через кольорові олівці та фарби у дітей з'являється ще у ранньому віці. Спочатку це лише інтерес до слідів, які лишає цей колір, пізніше, а точніше вже у 4 роки, діти сприймають колір як засіб прикрашання. Вони через колір передають своє ставлення до зовнішнього світу, виявляють симпатії та антипатії. Зауважимо, що діти середнього дошкільного віку вже мають естетичний мотив у виборі кольору, відчують прекрасне та потворне, виділяючи ці образи певними світлими чи темними кольорами відповідно. Також зазначимо, що діти у цьому віці використовують колір не зіставляючи його з реальним кольором предмета, натомість у старшому дошкільному та молодшому шкільному віці діти вже починають розфарбовувати образи відповідно до дійсного кольору зображуваного.

Аналізуючи дефініцію кольору, зазначимо, що він має складний зміст та характеризується трьома аспектами [32]:

- колір як властивість об'єктів (зелена трава, блакитне небо, жовте сонце тощо);
- колір як властивість світла (колір – спектральний склад випромінювання);
- колір як властивість, що сприймається суб'єктно спостерігачем.

Зауважимо, що інтерес до кольору та колірної символіки має прадавнє походження та знайшов своє відображення в стародавніх міфах, народних переказах, казках та ритуалах. До слова розподіл магії на білу і чорну свідчить про вагомую роль кольору у житті давніх людей. Зазначимо, що первісні народи ототожнювали кольори із стихіями та найбільш важливими для них

речовинами: вогнем, водою, землею, молоком та кров'ю. Відповідно до цього у багатьох країнах (Єгипет, Китай, Індія, Давня Греція і Рим) людям було відомо, що певні кольори викликають певні реакції організму і мають лікувальні властивості. Таким чином ці знання використовували для привернення удачі, відновлення здоров'я, знесилення противників та навіть діагностики хвороб, зокрема психічних [10].

Проблема кольору досліджувалась також у працях відомих античних філософів, зокрема Арістотеля, Платона, Емпедокла, в результаті роботи яких зародилася перша психофізіологічна система кольорів. Пізніше у різні історичні епохи, виникали різноманітні інтерпретації колірної семантики. Зокрема у Середньовіччі поняття кольору тлумачилось через призму суворих релігійних канонів, в епоху Відродження відбувається індивідуалізація мистецтва та кольору зокрема: виникає своєрідність колірних уподобань. В епоху Просвітництва дослідники зробили ваговий внесок у наукове тлумачення кольору, зокрема І. Ньютон впроваджує фізичну теорію кольору. Також відповідно до предмета нашого дослідження важливо згадати внесок ученого І. Гете, який класифікував кольори на холодні і теплі, а також вперше спробував описати психологічний вплив не лише окремих кольорів, а й їхніх поєднань [32].

Під час аналізу знаково-символічної природи кольору у дитячих малюнках варто дослідити фактори, які впливають на сприймання кольору. Їх можна поділити на об'єктивні та суб'єктивні (психологічні). До об'єктивних належать такі фактори [46]:

- характеристика джерела світла;
- характеристика зовнішнього передавального середовища (скло, повітря, вода);
- характеристика самого об'єкта, який передає колір;
- характеристика приймача: очі, фотоапарат тощо;
- сусідні кольори;

– перспектива сприйняття.

Значну увагу треба приділити також психологічним факторам сприймання кольору. Нагадаємо, що колір впливає не лише на фізіологічні процеси людини, а й на її психологічний стан. Знаючи особливості кожного кольору та специфіку сприймання його різними віковими, гендерними та національними категоріями можна сформувати певний образ, викликати певні емоції чи асоціації. Також відповідно до предмета нашого дослідження, зауважимо, що врахування психологічних факторів сприймання кольору є дуже важливим під час діагностики особистості дошкільника за допомогою малюнка, адже значення кольорів, які обирають діти можуть відображати їхні внутрішні переживання та актуальні емоції. Таким чином суб'єктивні (психологічні) фактори сприймання кольору є важливим інструментом у будь-яких сферах діяльності, зокрема у психодіагностиці. Зазначимо їх:

1. Стать. Між сприйманням кольору чоловіків і жінок є різниця: перші більш схильні до монохромних, природних відтінків, зокрема блакитний, синій а другі вибирають більш складні поєднання кольорів.

2. Вік. За психологічними дослідженнями, старших людей більш приваблюють чисті спокійні тони, натомість молода аудиторія надає перевагу яскравим, помітним відтінкам. Якщо брати до уваги дітей, то зауважимо, що під час вибору кольору, вони спираються на враження від нього. Яскраві кольори радують та приваблюють дітей. Причому попри загальні значення кольорів, зазначимо, що червоні, помаранчеві та інші яскраві відтінки не дратують дітей молодшого віку, а навпаки заспокоюють, дають відчуття комфорту.

3. Фізичний стан. У стресовому стані у людей загострюють відчуття, в тому числі зір, тому відповідно посилюється сприйняття кольору. Втома натомість сприймання погіршує.

4. Час. Чим довше людина розглядає зображення, тим більше відтінків кольорів здатна розрізнити.

5. Характер. Улюблені кольори можуть вказувати на характер людини. Наприклад, червоний обирають сміливі люди, синій – спокійні, а зелений – ті,

хто шукає безпеки. Крім того є відмінності у сприйманні кольору між екстравертами та інтровертами. Зокрема інтроверти надають перевагу значно меншій кількості кольорів ніж екстраверти. Щодо кольорів, то для екстравертів характерний червоний, жовтий, помаранчевий, для інтровертів – синій, фіолетовий, зелений.

6. Вподобання. Колірні переваги можуть бути пов'язані з фізичними особливостями та характером, наприклад, світловолосі люди обирають чисті кольори, темноволосі – поєднують їх з чорним кольором, а люди з рудими волоссям бажають працювати з інтенсивними кольорами (жовтий, червоний і синій). Також зауважимо, що люди, яких відносять до інтелектуальної еліти, уникають у повсякденному житті особливо яскравих відтінків, віддаючи перевагу спокійним, пастельним тонам.

7. Мислення. Відповідно до досліджень фахівців, зазначимо, що колір може впливати на динамічні характеристики розумового процесу. Наприклад, рекомендують для шкільної літератури не використовувати, темні, холодні відтінки, адже вони гальмують розумову діяльність. Натомість яскраві та теплі тони сприяють розумовій діяльності.

8. Емоції. Люди ще здавна почали пов'язувати емоційні переживання людини з певним кольором. Зокрема діти, починаючи з 4 років, можуть закріплювати за певним кольором певну емоцію. Наприклад червоний – це гнів, жовтий – радість або здивування, зелений – зацікавленість, сірий або синій – втома, смуток тощо.

Продовжуючи аналіз колірних симпатій, зазначимо, що надання переваг певним кольорам у дітей менш індивідуальні, ніж у дорослих, а отже виявлення якихось загальних тенденцій для останніх є проблематичним. Проте, згідно досліджень, 42 % респондентів вибрали улюбленим синій колір, що робить його найпопулярнішим кольором серед опитаних. Другим у рейтингу є зелений колір, який брали 14 % респондентів. Найменш улюбленим кольором виявився помаранчевий (30 %), а також коричневий (23 %), через асоціацію із нудністю, і фіолетовий (13 %), який важко вписати в дизайн [36].

Існує багато досліджень в галузі психології кольору, які присвячені психодіагностичним можливостям кольорів. У численних працях доведено, що через своє функціональне значення, колір дає людині змогу відкрити цілу сферу почуттів та переживань, що власне і використовує проективна діагностика. До слова зазначимо, що за твердженням вчених, колір розглядається не лише як явище, що характеризує візуальне сприйняття навколишньої дійсності, а й виступає «навантаженою інформаційною системою, яка наповнена значеннями, емоційним та смисловим змістом» [1; 9]. Цей аспект досліджувався зокрема швейцарським психологом Максом Люшером, який розробив основи функціональної психології кольоросприйняття, а також склав відомий колірний тест. Зауважимо, що за основу тесту, психолог брав закономірні зв'язки між колірними енергіями та певними психічними станами та процесами людини. Автор вважав, що встановивши взаємозв'язок кольору і психіки, можна розробляти колірні методи психодіагностики. Варто зазначити, що тест Люшера може не лише виявляти безпосередні прояви індивідуально-особистісних властивостей суб'єкта, а й допомагає дослідити рівень тривожності, депресії тощо. Зокрема у дослідженні українських військових оцінювали стресові стани, актуальні потреби, самооцінку та інші критерії за допомогою колірного тесту [17].

Зазначимо, що всі кольори М. Люшер ділив на основні і додаткові. Розглянемо детальніше значення кольорів за М. Люшером [48].

1. Червоний – найпомітніший колір, який викликає сильні емоції, такі як любов, пристрасть і гнів. Він асоціюється з силою, мужністю та небезпекою, а також є яскравим і збудливим кольором, що стимулює сексуальність та апетит. Червоний заряджає енергією, додає впевненості, підвищує метаболізм і кров'яний тиск та спонукає до дії. Зауважимо, що це перший колір, який починають розрізняти новонароджені діти. Червоний, за дослідженнями психологів впливає не лише на емоційний стан, а й викликає фізіологічну реакцію, активізуючи всі органи і системи. Наприклад, червоний колір

підвищує імунітет, покращує розумову діяльність та допомагає при депресії. Натомість невизнання червоного означає фізіологічне та нервово виснаження.

2. Помаранчевий – це колір оптимізму, заохочення і впевненості, який підкреслює екстраверсію. Він випромінює тепло і щастя, поєднуючи енергію червоного з радістю жовтого. Помаранчевий додає сміливості та ентузіазму, крім того стимулює апетит. Також помаранчевий активізує залози внутрішньої секреції, налагоджує обмінні процеси, покращує кровообіг і травлення.

3. Жовтий символізує розум та інтелект, демонструє оптимізм та дружелюбність. Жовтий підбадьорює, викликає почуття радості і бадьорості, у великих кількостях може викликати тривогу і конфронтацію, а також критику і нетерпіння. Діти, які обирають жовтий колір, мають здатність краще сприймати нові ідеї, люблять свободу, відкриті до спілкування та легше адаптуються. Крім того жовтий колір сприяє допитливості, покращує концентрацію уваги та пам'ять.

4. Зелений колір асоціюється з природою, рівновагою та зростанням. Він символізує гармонію, зцілення і стабільність, а також самодостатність і безпеку. Темні відтінки зеленого асоціюються з багатством і престижем, а світлі – з відродженням. До слова зауважимо, що М. Люшер коли використовував у тесті темний відтінок зеленого асоціював його із наполегливістю і сталістю.

5. Синій колір в свою чергу символізує довіру, спокій і вірність. Він заспокоює, знімає напругу і знижує апетит, надихаючи на мудрість і вищі ідеали. Синій часто використовують у корпоративному світі, оскільки він асоціюється з надійністю та чесністю. М. Люшер зазначав, що коли людина надає перевагу синьому, то вона найбільше потребує відпочинку.

6. Фіолетовий символізує уяву і духовність, надихаючи на високі ідеали. Він може бути творчим та індивідуальним або незрілим і непрактичним. Люди, яких приваблює фіолетовий колір, як правило, чутливі, співчутливі та турботливі по відношенню до інших. Фіолетовий асоціюється з багатством, якістю, фантазією і творчістю, посилює почуття прекрасного і реагує на творчі ідеї.

7. Коричневий символізує комфорт, фізичну легкість та прагнення до спокою. Він тісно пов'язаний з природним світом і символізує такі природні матеріали, як дерево, камінь і шкіра. Здавна коричневий виступає як практичний колір, що асоціюється з довговічністю та універсальністю. Крім того, коричневий — традиційний осінній колір, що символізує зміну пір року, врожай і життєвий цикл. Він викликає відчуття комфорту, простоти й надійності.

8. Чорний колір символізує потяг до ізоляції, зречення, впертості та протесту. У багатьох культурах чорний також символізує траур та темні сили, його пов'язують з магією та потойбічним світом. Натомість на Сході вважається символом добра, чистоти і досконалості. Людина, що вибирає чорний, завжди готова до боротьби, сповнена вогню і пристрасті.

9. Сірий колір характеризує втомлюваність, емоційне виснаження, млявість, невпевненість і пасивність. Сірий – улюблений колір розсудливих і недовірливих людей, вони довго думають, перед тим як прийняти яке-небудь рішення. Люди, які віддають перевагу цьому нейтральному відтінку, відрізняються таким же нейтральним ставленням до життя.

Відповідно до предмета нашого дослідження, зрозуміло, що переважання у дитячих малюнка певних кольорів свідчить про певні нахили в емоційному стані та потребнісно-мотиваційній сфері дитини. Певні кольори або комбінації кольорів допомагають дорослим краще розуміти стан дитини. Зазначимо, що означають кольори на дитячих малюнках [35]:

- синій (фокусування на внутрішніх проблемах, потреба у спокої);
- зелений (врівноваженість, самостійність, наполегливість, прагнення до безпеки);
- червоний (сила волі, ексцентричність, агресивність, збудженість);
- жовтий (позитивні емоції, допитливість, оптимізм);
- фіолетовий (багато уява, мрійливість, інтуїція); □ коричневий (повільність, фізичний дискомфорт);

- чорний (пригніченість, протест, бажання змін);
- сірий (байдужість, бажання уникнути того, що викликає занепокоєння).

Варто зауважити, що на емоційний стан дитини впливає не лише колір об'єкта, а й форма. Психологи стверджують, що враження від кольору тісно пов'язане з формою об'єкта., тому вони повинні гармонійно поєднуватися: для трьох основних кольорів і трьох основних форм (квадрат, трикутник, коло) повинні бути знайдені відповідні виразні характеристики. Наприклад, вага і непрозорість червоного кольору відповідають статичній і важкій формі квадрата. Трикутник символізує думку, а його легкість поєднується з яскравим жовтим кольором. Коло символізує духовність, що постійно рухається. Коло охоплює всі криволінійні форми, такі як еліпс, овал, парабола та їхні похідні. Безперервний рух кола у світі кольорів відображається у синьому кольорі. До слова, у Стародавньому Китаї храми проектували за круглим планом, а палаци земних імператорів – за квадратним. Якщо зіставити відповідні фігури з кольорами другого порядку, то для помаранчевого це буде трапеція, для зеленого – сферичний трикутник, а для фіолетового – еліпс [5].

Натомість, згадаємо дослідження української психологині Л. Подкоритової, яка запропонувала студентам намалювати форму і колір певних емоцій, встановлюючи взаємозв'язок між зображенням форм та кольорів. Таким чином, вона визначила, що радість характеризує жовтий колір та коло, гнів – червоний і зигзаг у формі блискавки, страх – чорний колір та прямокутник, огида – коричневий і пляма, сором – червоний і два кола, провина та сум – синій і невизначена форма [33].

Крім того зауважимо, що важливе місце відіграють спонтанні форми, які людина малює бездумно. Такі малюнки можуть багато розповісти про людину, зокрема про дитину, для якої спонтанність звичне явище. Коли дитина малює, то її свідомість розслабляється і за її каракулями або безсюжетними малюнками можна дізнатися характер, темперамент і поведінку. Наприклад, якщо на

малюнку зображені маленькі чоловічки, це може свідчити про потребу в допомозі або бажання уникнути серйозних обов'язків. Кола або інші округлі форми показують, що людина хоче бути в центрі уваги. Спіралі або хвилясті лінії можуть вказувати на відсутність інтересу до проблем інших і можливу емоційну нестабільність. Стрілка на малюнку означає переломний момент у житті: спрямована вгору – орієнтація на оточення, вниз – на власні сили, вліво – погляд у минуле, вправо – надія на майбутнє. Зірки на малюнку можуть вказувати на бажання бути в центрі уваги, певний егоїзм і самозакоханість. Квіти, сонце або хмари говорять про задоволеність життям і життєрадісний настрій. Хрести можуть вказувати на почуття провини, а будиночки показують схильність до планування і постійного розрахунку [44].

Отже, знаково-символічна природа кольору та форми дуже важлива у процесі психологічної діагностики дошкільника, адже використання колірних методик або врахування виборів кольорів та форм у дитячих малюнках дають змогу визначити емоційний стан дитини, оцінити можливі переживання, їх причини та особливості протікання. Таким чином дитячі малюнки виступають не лише як художні твори, а й як інструмент для розуміння глибинних аспектів дитячої психіки.

2.2. Особливості роботи з мислеобразами та мислеформами у психодіагностичній роботі з дітьми

Дитячий малюнок в діагностичній роботі з дітьми є потужним інструментом для вивчення особистості дитини, її розвитку та емоційного стану. Через творчість дитина може вільно висловлювати свої переживання, що дає змогу фахівцям отримати широкий об'єм інформації для планування подальшої роботи. Образне мислення відіграє ключову роль у цьому процесі: за допомогою образного мислення дитина має змогу створювати символічні

зображення, що мають певне значення. Завдяки образному мисленню, дитячі малюнки стають відображенням психічних процесів дитини: її емоцій, уявлень, ставлень тощо. Крім того за допомогою образного мислення дитина краще усвідомлює себе і навколишній світ, що важливо для діагностичної роботи.

Зауважимо, що мислення дошкільників відрізняється від мислення школярів та дорослої людини. У цьому віці дитина мислить за допомогою уявлень, які відокремлюються від практичних дій. Загалом у дошкільному віці виділяють три стадії розвитку мислення: наочно-дійове, наочно-образне та словесно-логічне. Розглянемо їх детальніше. У ранньому віці (1–3 роки) у дитини формується наочно-дійове мислення, коли вона в результаті своїх дій вміє робити висновки. Пізніше формується наочно-образне мислення (3–7 років) та з'являються перші ознаки аналізу. Наприклад, маючи певні навички та досвід, дитина вже може сказати, яка іграшка буде на дотик або який смак буде у того фрукта. Крім того з'являється здатність використовувати в мисленні образи, символи. Так, в цьому віці дитина починає експериментувати, в неї розвивається нестандартність мислення та формуються узагальнені способи мислення (порівняння, класифікація, аналіз) [43]. Ближче до молодшого шкільного віку з'являються перші ознаки словесно-логічного мислення, коли дитина починає давати розгорнуті відповіді після аналізу інформації, здатна вибудовувати у правильному порядку послідовність подій, може охарактеризувати майже будьякий предмет.

Відповідно до предмета нашого дослідження зазначимо, що образне мислення в дошкільному віці розглядали як визначальний етап в розумовому розвитку дитини. Зокрема Г. Костюк зазначав, що перехід до наочно-образного мислення пов'язаний з розвитком дослідження дитиною світу і опанування мовою [29]. Також психологи зазначали, що в житті дитини часто виникають ситуації, в яких досить чітко визначена необхідність в образному мисленні, у довільному оперуванні образами. Саме довільно актуалізовані уявлення про зовнішні властивості предметів, образи та символи, на думку фахівців,

зумовлюють успішність формування і розвитку наочно-образного мислення дітей.

Відповідно до теми дитячого малюнка зазначимо, що, за психологічними дослідженнями, у процесі формування образного мислення у дошкільників, відтворення предмета у творчій діяльності неможливо розглядати просто як відтворення уявлень про цей предмет, адже у процесі малювання відбувається ще і формування образу предмета, виникає актуалізація частин образу та поєднання їх в єдине ціле.

Зауважимо, що важливе місце у процесі дитячого малювання посідають мислеобрази та мислеформи, які відіграють суттєву роль у психодіагностичній роботі з дітьми, допомагаючи краще зрозуміти їхній внутрішній світ, емоції та когнітивні процеси. Мислеобраз – це психічне утворення, яке є результатом мисленнєвої репрезентації об'єктів або явищ і має сенсорні характеристики, такі як колір, форма або запах. Ці образи є ключовими для розуміння того, як дитина сприймає навколишній світ і як вона переживає певні події. Мислеформи – це більш складні утворення, що складаються з декількох мислеобразів [25]. Вони відображають абстрактні поняття, процеси і відносини, що дозволяє краще зрозуміти глибинні аспекти мислення дитини. У езотеричних та окультних вченнях мислеобраз визначається як мисленнєве уявлення про предмет або явище із сенсорними ознаками, а мислеформа – як енергетичний мислеобраз, який наділяється здатністю розвиватися й мислити. У психодіагностиці робота з мислеформами ефективна для виявлення дитячих страхів, невпевненості і, навпаки, ресурсних станів.

Важливим аспектом роботи з мислеобразами є те, що вони можуть бути як конструктивними, так і деструктивними і впливати на дитину залежно від контексту їх виникнення та використання. Деструктивні мислеобрази, які часто зустрічаються у дітей з травматичним досвідом, можуть впливати на їхню поведінку та сприйняття реальності. Однак у психодіагностичній практиці є можливість трансформувати такі деструктивні форми мислення в позитивні, творчі.

Також зазначимо, що мислеформи бувають індивідуальні та колективні (коли критична маса людей починають однаково «думати»). Колективні форми мислення можуть формуватися через взаємодію дітей у соціальних групах, що також є важливим фактором діагностики групових процесів та поведінки в соціальних умовах. Деструктивні колективні мислеформи натомість є потужним інструментом впливу на соціум [25].

Зазначимо, що мислеобрази та мислеформи пов'язані із перцептивним образом, який формується в процесі сприйняття. Перцептивний образ – це чуттєвий образ, який утворюється за допомогою синтезу роботи органів чуття та емоційного досвіду людини, таким чином створюючи різноманітні уявлення в людей про речі та явища. Аналізуючи перцептивні образи в контексті нашого дослідження зазначимо, що перцептивні образи відіграють важливу роль у формуванні мислеобразів і мислеформ, адже вони є базою для сприйняття та інтерпретації навколишнього світу [31]. У психодіагностичній роботі дитяче малювання сприяє формуванню мислеобразів через сприйняття форм і кольорів. Це допомагає дитині навчитися інтерпретувати ці елементи, що стає основою для подальшого використання в уяві та мисленні. Цей процес не тільки використовує вже існуючі елементи мислення, але й створює нові, коли дитина відображає свої почуття та ідеї за допомогою малюнків. Наприклад, коли дитина малює, вона використовує елементи мислеобразів (думки та уявлення), щоб зобразити свій внутрішній світ, в результаті малювання стає інструментом для вивчення та використання мислеобразів та мислеформ, засобом самовираження та розвитку уяви, що допомагає дитині вирішувати проблеми, обробляти інформацію та взаємодіяти з іншими.

Проаналізувавши літературу із цього питання ми визначили такі особливості психодіагностичної роботи з мислеобразами та мислеформами у різному віці [50]:

1. У дошкільному віці мислеобрази та мислеформи набувають наочного характеру та пов'язані із грою. Таким чином психолог повинен

використовувати методики з елементами гри та наочні матеріали для ефективної психодіагностики.

2. У шкільному віці мислеобрази та мислеформи стають абстрактними та структурованими. Психологи у цьому віці можуть використовувати більш складні методики, які вимагають вербальний опис образів, наприклад, ТАТ (тематичний апперцептивний тест).

3. У підлітковому віці відбувається розвиток абстрактного мислення та самосвідомості. Психолог, враховуючи ці особливості, може обирати методики, які дозволяють визначити та інтерпретувати складні мислеформи, які пов'язані із ідентичністю, міжособистісними стосунками та майбутнім життям підлітка.

Зауважимо, що дуже важливою у процесі психодіагностики особистості дитини є інтерпретація мислеобразів та мислеформ, основою якої є аналіз усієї отриманої інформації, врахування вікових та індивідуальних особливостей дитини. Крім того психолог повинен мати високий рівень професійної підготовки психодіагноста, а також мати знання із теорій розвитку психіки дитини. Для виявлення та аналізу мислеобразів та мислеформ у психодіагностичній роботі з дітьми використовуються проєктивні методики, зокрема плями Роршаха, ТАТ, графічні методики, методики вербального опису образів, а також інтерв'ю та бесіди. Ці методики допомагають виявити особливості сприйняття, мислення та емоційної сфери дитини, що є важливим для ефективної діагностики.

Отже, у психологічній діагностиці з дітьми мислеобрази та мислеформи займають особливе місце, оскільки вони відображають внутрішній світ дитини та допомагають психологу краще зрозуміти її емоційний стан, установки та переживання. Робота з мислеобразами допомагає виявити приховані проблеми та страхи дитини, які часто важко вербалізувати через вікові особливості мовлення. Крім того використання мислеобразів сприяє розвитку уяви та творчого мислення, що полегшує процес діагностики та взаємодії.

2.3. Система психологічних індикаторів та особливості інтерпретації дитячого малюнку дорослим

Дитячі малюнки у працях багатьох науковців вважаються репрезентацією розвитку дитини, її актуального емоційного стану, потреб та досвіду. Детальний аналіз дитячого малюнку може допомогти дорослим оцінити рівень її емоційного та інтелектуального розвитку, виявити потреби та бажання. Крім того, якісна інтерпретація у контексті роботи з дітьми, може слугувати діагностичним підґрунтям для подальшої психокорекції та психотерапії. Певні психологічні індикатори у дитячому малюнку є важливим інструментом для розуміння внутрішнього світу дитини. Інтерпретація таких малюнків дорослим потребує уважного підходу, адже важливо враховувати індивідуальні особливості кожної дитини, міжособистісні стосунки з оточуючими, специфічні особливості малювання тощо.

Психологи часто розглядають розвиток малювання як процес засвоєння мовленнєвої діяльності, у якому виражені особливості зорового сприйняття дитини, її руховий розвиток, мислення, ставлення до дійсності та соціальний досвід [27]. Натомість саме зображення – це відтворення реальності лінією, кольором, чуттєвим сприйманням. За твердженням В. Мухіної, діти зображують предмети у графічній формі, яка зумовлюється трьома аспектами: графічні образи, зорові враження і рухово-чуттєвий досвід, набутий у процесі взаємодії з цим предметом. Проте це все варто аналізувати не лише з позиції необхідності зображення предметів та навколишньої дійсності, а з позиції пошуку дитиною можливості самовираження. Зокрема зазначимо, що діти завдяки своїм малюнкам відображають різні сфери свого життя, що дає досліднику повну інформацію для діагностики особистості дошкільника. Так Дж. Дилео у своїх дослідженнях виокремив такі основні теми/типи малюнків дітей: деякі властивості предметів; те, що згадалося в цей момент; ідея, наповнена емоціями; те, що бачить; внутрішня реальність. Проте зазначимо, що для того,

щоб відрізнити, яку саме тему зобразила дитина, важливою є правильна інтерпретація дитячого малюнка.

Зазначимо, що інтерпретація є багатоаспектним явищем та досліджується у сферах багатьох наук: філософії, історії, математики, лінгвістики, мистецтвознавства тощо. У загальному інтерпретацію трактують як пояснення, тлумачення, розкриття сенсу та значення чого-небудь. Дослідники, які вивчали інтерпретацію як діагностичне явище, визначають це поняття як «тлумачення, розкриття змісту і форми, роз'яснення якогось мистецького твору, а також своєрідне, засноване на глибокому проникненні в суть виконання його» [37, с. 88].

Зауважимо, що вивчення дитячих малюнків ґрунтується на трьох основних напрямках:

- внутрішня структура та візуальна реалістичність зображення дітей;
- перцептивні, когнітивні й моторні процеси, пов'язані зі створенням малюнків;
- надійність і достовірність інтерпретації дитячих малюнків.

Відповідно до останнього напрямку зазначимо головні принципи, яких необхідно дотримуватися при аналізі малюнків [42, с. 165]:

1. Перше враження. Не варто одразу переходити до інтерпретації, а краще сконцентруватися на власних відчуттях.

2. Аналітик повинен бути дослідником. У кожній картині несвідоме проявляється по-різному, і його особливості вимагають об'єктивного аналізу. Необхідно звернути увагу на використані матеріали, а також на співвідношення між розміром паперу і самим малюнком. Розташування малюнка на папері також є важливим аспектом: горизонтальні малюнки мають тенденцію до розповіді, вертикальні малюнки – до висловлювання. Ще одним фактором об'єктивного аналізу є пріоритетність елементів малюнка, а також колір, контури, напрямки, рух, розміщення та відсутність певних елементів.

3. Синтез інформації, отриманої на основі вивчення окремих деталей та їх поєднання в єдиний образ.

Крім того психологи відзначають опорні елементи, на які потрібно звернути увагу при інтерпретації дитячих малюнків. Зокрема Ф. Грег провівши численні дослідження дитячих малюнків звернув увагу на наступні елементи (див. рис. 2.1).

Рис. 2.1. Опорні для інтерпретації елементи малюнка за Ф. Грегом [42]

Конкретизуючи опорні елементи, зазначимо, що перше враження та відчуття від малюнка дуже важливе, адже малюнок завжди передає певний настрій. Таким чином дитячий малюнок при інтерпретації можна описати одним словом, наприклад «радість», «сум», «страх» тощо. Також важливо звертати увагу на образи перешкод (дерево, стіна, двері), які можуть символізувати усвідомлені або неусвідомлені труднощі та перешкоди в дійсній реальності.

Важливу роль відіграє розміщення основного малюнка. Вважається, що центральний образ, особливо великий та часто повторюваний, вказує на суть проблеми або те, що для дитини є важливим. Натомість маленькі малюнки, які розміщені біля краю аркуша розцінюють як неважливі або непотрібні. Наприклад, малюючи себе у центрі, дитина вказує на свою значимість та високу самооцінку. Якщо малюнок людини розміщений в такому разі на краю аркуша, то це інтерпретують, як відстороненість, тривожність та низьку самооцінку.

Відсутні елементи або пропущені об'єкти можуть мати важливе значення для дитини. Ці елементи як правило, символізують або вказують на те, чого їй бракує у житті. Крім того досить часто якась частина фігури або предмета буває зображена зі спотворенням пропорцій, що вказує на психологічні труднощі в певній сфері життєдіяльності дитини.

Зображення оболонки навколо персонажів малюнка або довгої лінії над ними вказує на відгородження, відокремлення від оточуючих, страх та щось, що психологічно тяжіє над дитиною.

Особливості процесу малювання також вказують на певні особливості емоційної сфери дитини. Наприклад, підкреслення фігури на малюнку може означати нестійке, невпевнене становище дитини в житті, натомість чітка впевнена лінія – високу стійкість до стресу, здатність ефективно діяти в стресових ситуаціях. Стирання під час малювання часто вказує на наявність конфлікту у дитини, а намальований заново об'єкт символізує щось із реального життя. Натиск на олівець теж відіграє важливу роль: якщо дитина сильно тисне на папір при малюванні, то швидше за все дитина має високу тривожність. Гострі кути, штрихування також є ознакою тривожності, а також агресивного захисту та страху.

Зазначимо, що ще одним опорним елементом на дитячих малюнках є продовження руки у вигляді пристрою, палиці, квітки тощо. Цей опорний елемент символізує владу над навколишньою дійсністю. Крім того варто зауважити, що наявність зброї, ріжучого, колючого або рубаючого знаряддя на малюнках вказує на фізичну агресію [42].

Інші вчені дійшли висновку, що різні характеристики психологічного малюнка відображають принципово різні аспекти (емоційний, когнітивний, мотиваційний) сприйняття соціального об'єкта [40]. Вони виокремлюють наступні ключові елементи малюнка, які ми відобразили у таблиці (див. табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Ключові елементи у малюнках

Ключові елементи	Що відображають
Композиція малюнка	Властивості структури об'єкта, його сформованість, усталеність, конфліктність чи гармонійність
Форми об'єкта	Когнітивна складова образу, відображають активність та динамічність самого об'єкта
Власне предметні образи	Особистісні смисли, якими діти наділяють об'єкт сприйняття
Кольори	Є універсальними для вираження різноманітних характеристик образу
Щільність	Мотиваційний компонент

Вагомий вклад для дослідження інтерпретації дитячих малюнків зробила дослідниця Е. Копітц. Вона визначила елементи малюнка людини, на які потрібно звертати при аналізі. Зокрема асиметрія кінцівок, відсутність органів чуття можуть вказувати на ознаки тривожності, імпульсивності, агресивності чи імпульсивності. Крім того, за твердженням науковиці, прозорість малюнка, велика фігура, відсутність шиї, маленька голова можуть додатково вказувати на імпульсивність дитини. Притиснуті ноги, відсутність очей натомість вказують на тривожність, а наявність зубів, довгі і великі руки, оголені постаті – на гнів [37].

Невід'ємною частиною інтерпретації дитячого малюнка є коментарі самої дитини. Таким чином у багатьох проєктивних графічних методиках після створення малюнка проводиться бесіда із дитиною, яка дає змогу ефективніше та більш об'єктивно вивчити особистість дитини та її міжособистісні стосунки з оточуючими. Відповідно до цього згадаємо модель аналізу дитячих малюнків

науковців Дж. Остера і П. Гоула, яка за твердженням дослідників сприяє нормальному розвитку й особистісному зростанню дитини [49]:

1. Арт-терапевт пропонує дитині описати малюнок від першої особи, використовуючи займенник «Я». Наприклад: «Я – цей малюнок, я обведений червоними лініями, а посередині мене є синій квадрат».

2. Різні елементи малюнка підбираються таким чином, щоб дитина могла їх з чимось ідентифікувати: «Уяви, що ти – синій квадрат. Який ти? Що ти робиш?».

3. За потреби дитині ставлять допоміжні запитання: «Чим ти заробляєш на життя?», «Хто для тебе найважливіший?». Це сприяє детальнішому аналізу особистості дитини. Також можна використовувати такі питання як «Куди йде фігура?», «Про що думає коло?». Якщо дитина не знає відповіді, можна запропонувати інше запитання або змінити фокус.

4. Психолог пропонує дитині вести діалог між двома частинами малюнка або протилежними елементами, наприклад, між дорогою і машиною або між різними емоціями малюнка.

5. Психолог звертає увагу дитини на кольори малюнка, пропонуючи поміркувати про значення світлих або темних тонів. Це допомагає дитині усвідомити вибір кольору, навіть якщо вона не готова обговорювати цю тему.

6. Психолог допомагає дитині ідентифікувати себе з частинами картини, запитуючи її: «Ти коли-небудь відчував щось подібне?» або «Ти робиш щось подібне?».

7. Психолог звертає увагу на порожні місця на малюнку і аналізує їх значення.

8. Психолог фокусує увагу на тих елементах картини, які дитина вважає важливими, проявляючи при цьому зацікавленість і наполегливість.

9. Рекомендується починати з приємних для дитини тем, щоб вона була сприйнятливою. Це допоможе легше перейти до обговорення більш складних тем.

10. Важливим є спостереження за невербальними сигналами дитини, такими як тон голосу, міміка, жести і паузи. Мовчання може свідчити про різні емоції або думки, і це також слід враховувати в процесі роботи.

Свій метод інтерпретації запропонував також З. Вашш, назвавши його семиетапним аналізом конфігурацій малюнка (Seven-Step Configuration Analysis, SSCA). Ця система спрямована на інтерпретацію психологічних особливостей дитини, за допомогою образів і включає практичні техніки, що складаються з 7 кроків [51]:

- використання контексту для кращого розуміння клієнта;
- уникнення особистих проєкцій у феноменологічному описі;
- виявлення прихованих аспектів зображення під час аналізу;
- сім методів інтуїтивного аналізу;
- шість методів глобального аналізу;
- різні підходи до аналізу елементів малюнка (формально-структурний аналіз, контент-аналіз, аналіз залежностей тощо);
- виявлення суті зображення через конфігураційний аналіз.

Згідно з дослідженнями З. Вашша, вище поданий глобальний аналіз є найбільш валідним і надійним у психометричному сенсі, оскільки дозволяє оцінити такі якості, як емоційний тон, індивідуальний стиль малюнка, гармонійність, спонтанність, індивідуальність, простір, форму, рух і використання кольору. Таким чином, SSCA є загальним методом психодіагностики та арт-терапії, придатним для інтерпретації як традиційних малюнкових технік (наприклад, «Дім, дерево, людина», «Неіснуюча тварина»), так і малюнків на вільну тематику.

Отже, вивчення дитячих малюнків є важливим інструментом для розуміння емоційного, когнітивного та мотиваційного стану дитини. Три основні напрямки аналізу (візуальний реалізм, перцептивні та моторні процеси і надійність інтерпретації) допомагають об'єктивно оцінити малюнок. Ключовими аспектами є перші враження, детальний аналіз елементів та їх

поєднання в цілісну картину. Коментарі дитини до свого малюнка також важливі для глибшого розуміння її внутрішнього світу та проблем.

РОЗДІЛ 3
ЕМПІРИЧНІ АСПЕКТИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ
ДІАГНОСТИКИ ТРИВОЖНОСТІ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ
ДІТЕЙ
ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗА ДОПОМОГОЮ
МАЛЮНКОВИХ МЕТОДИК
3.1. Систематика та сутнісний зміст малюнкових методик

Малюнкові методики є одним з ключових інструментів у психологічній діагностиці дітей дошкільного віку. Вони дозволяють дослідити емоційні, когнітивні та поведінкові аспекти розвитку особистості дитини, виявити приховані страхи, тривожність, агресивність чи інші психологічні проблеми, які можуть не проявлятися у звичайній взаємодії.

Проективні малюнки широко використовуються в психології та психічному здоров'ї. Протягом багатьох років проективні малюнки стали одним із найпопулярніших методів діагностики в клінічній практиці психологів. Крім того вони активно застосовуються в навчальних закладах, де особливо корисні для оцінки дітей із можливими соціально-емоційними труднощами.

Важливо зазначити, що проективні малюнкові методики застосовують для кількох важливих завдань:

1. Забезпечення можливості для невербальних дітей самовиражатися через графічне спілкування із психологом.
2. Отримання уявлення про внутрішні конфлікти, страхи, стосунки в сім'ї та сприйняття оточуючих.
3. Формування гіпотез для подальшого детального дослідження.

Крім того зауважимо, що малюнкові методики активізують творчий потенціал і самостійність дитини, знижують напруження, яке може виникати під час психологічного дослідження, а також вимагають мінімум необхідних засобів для реалізації методик. Ці аспекти зумовлюють популярність малюнкових методик у роботі з дітьми.

Варто зазначити, що психологи визначають малюнок досить інформативним тестом, адже це дозволяє свідомо чи несвідомо передавати найбільш важливе та значиме для людини, проектуючи на цей образ свої переживання. Виявлено, що якщо людина малює тещо найбільше її хвилює, то зазвичай у таких зображеннях проявляються ознаки тривожності.

Разом з тим, попри досить великий перелік переваг малюнкових методик, відзначаємо також недоліки цього інструменту діагностики, зокрема пов'язаних

із виникненням помилок при інтерпретації результатів. Перша помилка може бути пов'язана із суб'єктивізмом оцінки і так званою ілюзорною валідацією, яка спирається на соціокультурні стереотипи. Наприклад, великі та незвичайні очі в малюнку людини часто інтерпретують як підозрілість, страх. Проте експериментальні дані такі інтерпретації не підтверджують, адже проєктивний малюнок може спиратися на попередньо переглянуті образи у мультфільмах та книгах. Друга помилка пов'язана із тим, що кожен показник трактується ізольовано, без зв'язку з іншими, проте, варто відмітити, для обґрунтованого висновку важливо спиратися на систему показників, виявляти зв'язки між ними та доповнювати їх іншими методами дослідження.

Важливо, що суб'єктивні і непідтверджені оцінки виникають внаслідок відсутності єдиної і обґрунтованої системи інтерпретації показників малюнка. З метою вирішення цієї проблеми було запропоновано системний підхід до аналізу результатів проєктивних малюнкових методик. Для цього показники малюнків групували в ряд симптомокомплексів, кожен з яких характеризував окрему рису особистості. Наприклад, для методики «Будинок–Дерево–Людина» були визначені вісім характеристик: незахищеність, тривожність, недовіра до себе, почуття неповноцінності, ворожість, конфліктність, труднощі в спілкуванні і депресивність. Для методики «Кінетичний малюнок сім'ї» визначили п'ять симптомокомплексів: сприятлива сімейна ситуація, тривожність, конфліктність в сім'ї, почуття неповноцінності і ворожість в сімейній ситуації [34]. Щоб уникнути помилок під час використання малюнкових методик, практичний психолог повинен керуватися основними принципами інтерпретації дитячих малюнків [8]:

1. Враховувати вікові особливості розвитку образотворчої діяльності та дотримуватися закономірностей онтогенезу малюнка.
2. Інтерпретувати малюнок як з точки зору ступеня розвитку, так і з точки зору специфічних особливостей.
3. Розглядати малюнок як показник не тільки творчих здібностей, але й можливих патологій.

4. Використовувати однаковий формат паперу і стандартні матеріали, наприклад, олівці середньої м'якості.
5. Створювати комфортну та неупереджену атмосферу під час малювання.
6. Віддавати перевагу тим малюнкам, які створені при спостереженні.
7. Враховувати емоційні прояви дитини та специфіку процесу малювання.
8. Аналізувати особливості розуміння дитиною схеми тіла, яка впливає на зображення людської фігури.
9. Враховувати специфіку зорового сприйняття дитини.
10. Перевіряти результати малюнкових методик іншими методами.
11. Не перебільшувати якість проективної інтерпретації.

Аналізуючи сутність малюнкових методик, зазначимо класифікацію цього інструменту діагностики. Малюнкові методики можуть бути класифіковані за кількома критеріями:

1. За метою дослідження:

- діагностичні методики використовуються для виявлення рівня розвитку когнітивних, емоційних та особистісних характеристик («Будинок—Дерево—Людина», «Неіснуюча тварина», «Кактус»);
- прогностичні методики застосовуються для передбачення поведінкових тенденцій або розвитку особистісних якостей (методика «Малюнок сім'ї» дає можливість оцінити взаємодію між членами сім'ї і потенційні поведінкові тенденції, як-от схильність до конфліктів або підтримку);
- корекційно-розвивальні методики спрямовані на психологічну корекцію та розвиток особистості, зокрема для зменшення тривожності, покращення самопочуття тощо (малюнок настрою);

2. За рівнем структурування завдання:

- структуровані методики передбачають чіткі інструкції та межі, що дозволяють досліджувати конкретні аспекти особистості або психічного стану («Будинок–Дерево–Людина» вимагає малювання саме цих трьох об'єктів);
- напівструктуровані методики надають загальні інструкції, але залишають певну свободу для самовираження, що допомагає краще розкрити внутрішній світ особистості (під час виконання методики «Малюнок сім'ї» надається свобода вибору в тому, як саме малювати сім'ю);
- неструктуровані методики (учасники мають повну свободу у виборі об'єкта для малювання, що дозволяє більш глибоко вивчати їхню креативність та емоційний стан). Наприклад, «Вільний малюнок» , «Малюнок настрою» дозволяє проявити творчість та внутрішній емоційний стан людини без жорстких обмежень).

3. За типом психічного процесу, що досліджується:

- когнітивні методики досліджують рівень розвитку мислення, уяви та
- пам'яті;
- емоційні методики спрямовані на дослідження емоційного стану, наприклад, «Малюнок настрою», де учасник зображує свій поточний настрій;
- соціальні методики використовуються для вивчення соціальних взаємодій, наприклад, «Малюнок сім'ї», «Галевина» для оцінки міжособистісних стосунків;

4. За характером дослідження:

- індивідуальні методики зосереджені на особистому досвіді та емоціях людини, наприклад, «Неіснуюча тварина», що розкриває внутрішні переживання;
- групові методики дозволяють досліджувати соціальну взаємодію в групах, наприклад, «Спільний малюнок», де кілька людей працюють над одним зображенням, що відображає їхню взаємодію;

— інтерактивні методики застосовуються з використанням додаткових матеріалів або завдань для активної залученості досліджуваних, наприклад, методика «Колаж настрою», де задіюється вирізання та комбінування образів.

Окрему групу малюнкових методик складають ті, що спрямовані на вивчення тривожності у дітей. Тривожність є важливою характеристикою емоційного розвитку дитини. Її виявлення на ранніх етапах може допомогти запобігти розвитку більш серйозних психоемоційних порушень. У контексті дошкільного віку малюнки часто стають відображенням внутрішніх тривог, страхів та невпевненості, які дитина ще не може вербалізувати.

При використанні малюнкових методик для вивчення тривожності у дітей аналізуються кілька аспектів, що допомагають виявити приховані емоційні стани [8].

По-перше, звертається увага на стилістичні особливості малюнка. Якщо дитина кілька разів перемальовує деталі чи стирає лінії, це може свідчити про невпевненість і тривожність. Також тривожні діти часто користуються невеликими формами та розміщують малюнки в кутку аркуша, що вказує на їхню схильність до обмеження простору.

По-друге, просторова організація та деталізація фігур є ключовими у діагностиці тривожності. Наприклад, надмірна деталізація в малюнках людей або тварин може свідчити про надмірну обережність і занепокоєння. Серед ознак тривожності за проєктивними методиками виокремлюють такі елементи, як штрихування, дрібні та «стрибаючі» лінії, зміщення малюнка вниз або вбік. Якщо дитина обводить лінії кілька разів, натискає на олівець, сильно стирає лінії або постійно уточнює деталі, це може свідчити про її внутрішнє хвилювання і потребу в контролі.

По-третє, особливою ознакою тривожності є наявність виправлень, які не покращують результат, або відділення малюнків рамками чи їх нумерація для уникнення плутанини. Це може свідчити про надмірну педантичність та тривожність. Слід зазначити, що при аналізі малюнків важливо враховувати

контекст. Наприклад, ретельне штрихування може бути ознакою тривожності або ж просто вказувати на те, що дитина відвідує художню школу, де її вчать таким технікам. Тільки сукупність кількох ознак дозволяє робити висновки про емоційний стан дитини.

Методика «Неіснуюча тварина» є однією з проєктивних методик, яка використовується в психології для дослідження загального ставлення та особистісних особливостей, зокрема тривожності. Призначена методика для дітей починаючи зі старшого дошкільного віку (5–6 років). Методика тесту складається з двох частин. Перша частина полягає у створенні вигаданої тварини, шляхом малювання кольоровими олівцями. На цьому етапі дослідження дітям дається така інструкція: «Придумай і намалюй неіснуючу тварину, тобто таку, якої ніколи і ніде раніше не існувало і не існує. А також назви її неіснуючим ім'ям». Також дитину можна попередити про те, що не можна використовувати героїв казок і мультфільмів. Після цього, у другій частині діагностики дітям пропонується описати вигадану тварину, відповідаючи на питання щодо її зовнішності, поведінки та характеру. Наведемо декілька можливих запитань [24]:

1. Де Ваша тварина живе?
2. Що вона їсть?
3. В яку частину доби вона активна?
4. Що вона робить, коли на неї нападають?
5. Вона живе в стаді чи одинока?
6. Чи є у неї друзі? Хто вони?
7. Чи є в неї вороги? Хто вони? Чому вони її вороги?
8. Чи є щось що вона боїться?
9. Якого вона розміру?

Варто зауважити, що до інтерпретації малюнка тварини необхідно підходити комплексно і оцінювати певні показники у взаємозв'язку з іншими. Наприклад, поєднання посмішки і наявність символів агресії (гострі кути, пазурі, ікла тощо) свідчить про різноспрямовані тенденції у малюнку

досліджуваного, тобто необхідно дивитися на інші аспекти. Зокрема враховують такі діагностичні критерії: положення тварини на аркуші паперу, положення хвоста, контури тварини, оцінка характеру лінії, ім'я тварини, наявність стирань, особливості малювання очей, вух, наявність вмонтованих механічних частин, наявність агресивних елементів: роги, зуби, кігті тощо. Загалом варто відмітити, що показники методики «Неіснуюча тварина» були об'єднані у вісім симптомокомплексів: агресивність, демонстративність, тривожність, товариськість, самоконтроль, депресивність, інфантильність, самооцінка. Варто відмітити, що кожен показник малюнка оцінювався в балах, які пізніше підсумовували і формували кінцевий результат.

Мета іншої малюнкової методики «Кактус» полягає у дослідженні емоційно-особистісної сфери дитини, виявленні наявності агресії, страху, тривожності, їх специфіки та інтенсивності. Призначена методика для роботи з дітьми від 3 років. При проведенні методики «Кактус» дітям дається така інструкція: «Намалюй кактус – таким, яким ти собі уявляєш».

Як зазначає С. Кратохвілл, під час проведення діагностики за допомогою проективного малюнка потрібно враховувати не лише малювання, а й дискусію. Автор вважає, що це не лише доповнює дані психологу про емоційний стан досліджуваних, а й допомагає самим досліджуваним створити передумови необхідних чи бажаних змін їхнього стану [15].

Зауважимо, що після того, як дитина намалювала малюнок, з нею проводиться бесіда, яка дає змогу глибше оцінити її емоційно-особистісну сферу.

Наведемо запитання для бесіди:

1. Цей кактус домашній чи дикий?
2. Цей кактус сильно колючий? Його можна помацати?
3. Кактусу подобається, коли за ним доглядають, поливають, удобрюють?
4. Кактус росте один чи з якою-небудь рослиною по-сусідству? Якщо зростає з сусідом, то яка це рослина?

5. Коли кактус підросте, то як він зміниться (голки, обсяг, відростки)?

Важливо зазначити, що велику роль відіграє також спостереження за поведінкою, мімікою, додатковими рухами дитини під час виконання завдання. Це дасть можливість більш точно оцінити наявність тієї чи іншої ознаки.

Оцінюючи малюнок дитини та інтерпретуючи його, враховуємо такі особливості та ознаки малюнка: кількість та розмір голок, розмір та положення малюнка на аркуші, кольорова гама, особливості ліній, контуру та штрихування, наявність зигзагів тощо.

Важливо пам'ятати, що результати проєктивних методик не є абсолютно точними і не можуть бути єдиним методом дослідження. Їх потрібно аналізувати у контексті інших методів психодіагностики.

Отже, малюнкові методики є незамінним інструментом у роботі з дошкільниками, оскільки дозволяють глибоко дослідити їхні емоційні стани, виявити тривожність, агресію та інші внутрішні переживання, які ще не можуть бути повністю усвідомлені чи вербалізовані дитиною. Різноманітність класифікацій малюнкових методик сприяє глибшому розумінню потреб дитини, а систематизація та наукове обґрунтування вибору малюнкових методик є важливим кроком у розвитку сучасної психодіагностики. Методики «Неіснуюча тварина» та «Кактус» є ефективними засобами діагностики тривожності та інших емоційних тенденцій, що дозволяє психологам і педагогам вчасно виявити труднощі та забезпечити необхідну підтримку дітям.

3.2. Програма дослідження тривожності внутрішньо переміщених дітей дошкільного віку засобами малюнкових методик

В умовах військових дій, вивчення та корекція тривожності дітей постає необхідним завданням. Втрата контролю та стабільності, постійні переживання

травматичних подій суттєво впливають на емоційний стан дітей, зокрема дошкільників. Малюнкові методики надають можливість дослідити тривожність та інші емоційні стани дітей, адже вони спрямовані на невербальне самовираження дитини та виявлення прихованих емоцій та конфліктів. Таким чином відповідно до актуальності вказаної проблеми розроблено та проведено експериментальне дослідження із використанням проєктивних малюнкових методик.

Метою експериментального дослідження є вивчення рівня тривожності у дітей дошкільного віку за допомогою малюнкових методик. Варто зауважити, що ми детальніше акцентували увагу на дослідженні тривожності внутрішньо переміщених дітей, які пережили зміни в соціально-психологічних умовах життя і були під негативним впливом військових дій.

В процесі емпіричного дослідження перед нами були поставлені такі завдання:

1. Здійснити підбір проєктивних та додаткових методик для вивчення тривожності внутрішньо переміщених дітей.
2. Сформулювати вибірку експериментального дослідження.
3. Оцінити рівень тривожності дітей дошкільного віку за допомогою малюнкових методик «Неіснуюча тварина» та «Кактус».
4. Порівняти показники тривожності між контрольною групою та експериментальною групою внутрішньо переміщених дітей.
5. Вивчити рівень тривожності дітей за допомогою опитування батьків.
6. Порівняти результати дослідження серед батьків контрольної групи та внутрішньо переміщених батьків.

Відповідно до предмета дослідження, варто зазначити, що процес дослідження ґрунтувався на використанні двох малюнкових методик «Неіснуюча тварина» і «Кактус». Також для точніших результатів ми використовували метод опитування, а саме проводили анкетування батьків за допомогою анкети щодо вивчення проявів тривожності у дитини (Г.

Лаврентьева, Т. Титаренко). Цей інструмент має на меті визначення загального рівня тривожності дитини у віці 4–7 років шляхом спостережень, що здійснюються батьками або вихователями. Вони відзначають наявність або відсутність певних ознак тривожної поведінки у дитини, після чого загальна сума набраних балів вказує на рівень тривожності. Анкета охоплює різні аспекти поведінки дитини, що дозволяє отримати цілісну картину емоційного стану дошкільника.

Щодо вибірки дослідження то зазначимо, що у дослідженні брали участь дві групи дітей та їхніх батьків: контрольна група та експериментальна група. Обидві групи включали по 15 дітей дошкільного віку (5–6 років) та по 15 батьків. Загалом вибірка дослідження включала 30 дітей (21 дівчинка та 9 хлопчиків) та 30 батьків.

1. Контрольна група складалася з 15 дітей, які проживали у стабільних соціально-психологічних умовах. Вона також включала 15 батьків цих дітей, які не мали досвіду вимушеної міграції чи інших значних стресових факторів.

2. Експериментальна група складалася з 15 внутрішньо переміщених дітей, які через воєнні дії були змушені змінити місце проживання разом зі своїми родинами. Також в експериментальній групі були 15 батьків внутрішньо переміщених дітей.

Слід зазначити очікувані результати, які полягають в тому, що діти з експериментальної групи (внутрішньо переміщені) проявлятимуть вищий рівень тривожності у своїх малюнках порівняно з дітьми з контрольної групи. Також передбачалося, що батьки внутрішньо переміщених дітей оцінюватимуть рівень тривожності своїх дітей як вищий, порівняно з батьками контрольної групи.

Відповідно до процедури проведення, відмітимо те, що власне експериментальне дослідження складалося із двох етапів: діагностика дітей за допомогою малюнкових методик та опитування батьків. Розглянемо вказані етапи.

1. Діагностика дітей за допомогою малюнкових методик

Діагностика дітей за методикою «Неіснуюча тварина» проводилась на базі КЗ «Луцький заклад дошкільної освіти (ясла-садок) № 41» у старших групах під час години психолога. У процесі проведення ми повідомили дітям інструкцію, ознайомили із поняттям неіснуючої тварини, а також наголосили на тому, що немає «правильних» чи «неправильних» малюнків. Після малювання з кожною дитиною проводилась індивідуальна бесіда на основі малюнку, яка дала змогу детальніше проаналізувати психоемоційний стан дітей.

Діагностика за допомогою малюнкової методики «Кактус» проводилась також у старших групах. Перед здійсненням діагностики було проведено ознайомчу роботу, під час якої діти мали змогу отримати чіткі інструкції, згадати, що таке кактус, який він буває та де росте. Було наголошено, що діти можуть намалювати будь-якого кактуса, якого бажають, і що він може відрізнятися від реального. Дітям сподобалось це завдання, вони були активним та зацікавленими. Після малювання проводилось індивідуальне опитування із запитаннями, зазначеними вище.

Відмітимо, що діагностика дітей проводилась у звичних для дітей умовах, що дозволило створити комфортну та безпечну атмосферу для дошкільників. Усі завдання виконувалися у груповому форматі, що сприяло природній поведінці дітей та підвищувало достовірність результатів.

2. Анкетування батьків

Батьки заповнювали анкети, що містили питання про прояви тривожності у дітей. Важливо зазначити, що перед проведенням анкетування, батьки ознайомились із цілями опитування та отримали інструкції щодо його заповнення. Анкетування проводилось у заочному форматі на окремих бланках (Додаток Б).

Зауважимо, що всі етапи дослідження проводилися відповідно до етичних норм і принципу конфіденційності. Батьки були проінформовані про мету та завдання дослідження і дали письмову згоду на участь своїх дітей у дослідженні. В свою чергу ми забезпечували комфортні умови для дітей,

уникали нав'язливих запитань та створювали атмосферу довіри, що сприяла вільному самовираженню дітей під час виконання завдань.

Отже, проведена діагностична робота дає підстави для подальшого аналізу отриманих результатів, що дозволить побачити динаміку рівня тривожності дітей у зв'язку з їхніми соціальними умовами та досвідом внутрішнього переміщення.

3.3. Аналіз результатів психологічної діагностики тривожності внутрішньо переміщених дітей дошкільного віку за допомогою малюнкових методик

Після проведення дослідження за допомогою малюнкових методик «Неіснуюча тварина» та «Кактус», були отримані результати, що свідчать про відмінності в рівні тривожності між контрольними та експериментальними групами дітей.

Аналіз отриманих малюнків за методикою «Неіснуюча тварина» дозволив виявити ключові елементи, які вказують на тривожність. Перерахуємо ознаки тривожності у малюнках за методикою «Неіснуюча тварина»:

- тривале налаштування на малювання;
- наявність стирань та виправлень;
- зображення, що не відповідає темі (заперечення);
- зображення тварини, якій загрожує небезпека;
- малювання ліній із сильним натиском;
- штрихування або розриви у лініях;
- великі, затемнені очі;
- великі та детально промальовані вуха;
- обведення тварини у купол;

- розповідь, що відображає самотність, відсутність друзів та сім'ї;
- опис ізольованих місць проживання;
- наявність захисних елементів (голки, панцир, луска, шапка, шолом).

Окрему увагу ми також приділяли проявам страху та невпевненості у малюнках дітей експериментальної групи, оскільки ці діти зазнали значних стресових змін у своєму житті.

Таким чином здійснивши аналіз малюнків досліджуваних дітей, ми отримали такі результати (див. табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Порівняльна таблиця результатів аналізу малюнків дітей експериментальної та контрольної груп за методикою «Неіснуюча тварина»

Дані малюнка	Якості особистості дитини	Кількість дітей	
		Експериментальна група (n=15)	Контрольна група (n=15)
Великі очі	Страх	33 % (5 д.)	26 % (4 д.)
Закриті або відсутні очі	Замкнутість, тривожність	66 % (10 д.)	13 % (2 д.)
Рот у вигляді літери «О» (крик)	Утруднене спілкування, тривожність, потреба в допомозі	13 % (2 д.)	0 %
Роги, голки, нігті, зуби	Прагнення себе захистити, агресія	80 % (12 д.)	46 % (7 д.)
Гострі кути, штрихування, сильний натиск олівця	Страх, тривожність, агресія	66 % (10 д.)	40 % (6 д.)
Маленький малюнок	Невпевненість в собі	33 % (5 д.)	26 % (4 д.)
Малюнок розташований ближче до країв аркуша	Відчуження, невпевненість	26 % (4 д.)	20 % (3 д.)
Використання темних кольорів	Тривожність	53 % (8 д.)	26 % (4 д.)

Із таблиці видно, що кількість дітей експериментальної групи, які демонструють страх, замкнутість та агресивну поведінку через елементи малюнків, значно перевищує кількість дітей контрольної групи. Це свідчить про

те, що внутрішньо переміщені діти частіше зображують елементи, які можуть вказувати на емоційні труднощі, такі як страх і тривожність, порівняно з дітьми контрольної групи.

За методикою «Кактус» аналіз тривожності дітей здійснюється за такими ознаками:

- голки, спрямовані назовні (агресивний захист);
- велика кількість та розмір голок;
- різкі, чітко окреслені контури;
- товстий стовбур;
- розташування кактуса в ізольованій місцевості або пустелі;
- великі, затемнені очі, якщо вони присутні;
- акцент на нижній частині кактуса;
- голки, спрямовані вниз (придушення страху, невпевненість).
- штрихування для збільшення об'єму кактуса (символізує потребу в додатковому захисті);
- наявність додаткових захисних елементів (товстий шар ґрунту, купол навколо кактуса, парасолька тощо);
- сильний натиск основних ліній малюнка;
- темні кольори.

Таким чином, після проведення діагностики, проаналізувавши малюнки досліджуваних дітей контрольної та експериментальної груп за методикою «Кактус», ми узагальнили результати (див. табл. 3.2)

Таблиця 3.2

**Порівняльна таблиця результатів аналізу малюнків дітей
експериментальної та контрольної груп за методикою «Кактус»**

Дані малюнка	Якості особистості	Кількість дітей
--------------	--------------------	-----------------

	дитини	Експериментальна група (n=15)	Контрольна група (n=15)
Довгі та великі голки, їх велика кількість	Агресивність, тривожність	73 % (11 д.)	40 % (6 д.)
Маленький малюнок	Невпевненість в собі	33 % (5 д.)	13 % (2 д.)
Малюнок розташованих ближче до країв аркуша	Відчуження, невпевненість	20 % (3 д.)	20 % (3 д.)
Використання темних кольорів	Тривожність	40 % (6 д.)	6 % (1 д.)
Кактус закритий (замальований) або оточений чимось	Прагнення заховатися	13 % (2 д.)	0 %
Розташування зигзагів по контуру або всередині кактуса	Скритність, обережність, замкнутість	33 % (5 д.)	13 % (2 д.)

Із таблиці видно, що у дітей експериментальної групи значно частіше зустрічаються ознаки агресивності та тривожності (73 % проти 40 %) за методикою «Кактус». Також у цієї групи більше проявляється невпевненість у собі (33 % проти 13 %) і схильність до замкнутості (33 % проти 13 %). Ці результати свідчать про виражені емоційні труднощі серед внутрішньо переміщених дітей порівняно із дітьми, які не зазнавали вимушеної міграції.

Анкетування батьків також виявило значні відмінності в оцінці тривожності дітей між контрольними та експериментальними групами. Внутрішньо переміщені батьки частіше відзначали підвищену тривожність своїх дітей, що підтверджує результати малюнкових методик. Порівняльна таблиця результатів опитування батьків експериментальної та контрольної груп за відповідною анкетой представлена у Додатку В. Відповідно до результатів, ми виокремили загальні кількісні та відсоткові значення (див. табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Загальні кількісні та відсоткові значення рівнів тривожності дітей експериментальної та контрольної груп за опитуванням батьків

Рівень тривожності	Експериментальна група (n=15)	Контрольна група (n=15)
Високий рівень	26 % (4)	6 % (1)
Середній рівень	60 % (9)	33 % (5)
Низький рівень	13 % (2)	60 % (9)

Із таблиці ми бачимо, що високий рівень тривожності за опитуванням батьків частіше спостерігається у дітей експериментальної групи (на 20 %), крім того низького рівня тривожності значно менше – на 47 %. Це свідчить про те, що діти експериментальної групи мають більш виражені прояви тривожності порівняно із дітьми контрольної групи. Така різниця пов'язана з переживанням стресових факторів, зокрема впливом воєнних дій та вимушеної міграції. Це призводить до підвищення рівня тривожності та меншої емоційної стабільності.

Таким чином, аналіз малюнкових методик та результатів анкетування батьків показав високий ступінь кореляції між проявами тривожності, відображеними у дитячих малюнках та батьківськими оцінками. Зокрема у дітей з експериментальної групи спостерігався вищий рівень тривожності, як це видно з їхніх малюнків, що відповідало оцінкам батьків за анкетною.

Отже, малюнкові методики є важливим інструментом для виявлення особливостей емоційного стану дошкільників, особливо в умовах соціальних змін. Використання методик «Неіснуюча тварина» та «Кактус» дозволяє комплексно оцінити рівень тривожності, агресивності та захисних механізмів, а також порівняти отримані дані з оцінками батьків. Це дозволяє розробляти подальші рекомендації для психологічної підтримки дітей та їхніх сімей.

ВИСНОВКИ

Звертаючи увагу на мету дослідження, яка полягала у вивченні дитячого малюнка як засобу діагностики особистості дошкільника, стверджуємо, що вона успішно досягнута. Під час дослідження було виконано низку важливих завдань, зокрема вивчено переваги та недоліки проєктивних методик, досліджено значення малюнка як засобу метафоричного самовираження дітей, проаналізовано етапи онтогенезу дитячого малюнка, а також особливості інтерпретації дитячих малюнків дорослими. Особлива увага приділялася практичному аспекту, що включав емпіричне дослідження тривожності дітей дошкільного віку, зокрема внутрішньо переміщених дітей, за допомогою малюнкових методик і анкетування. Відповідно до виконаних завдань, були сформовані такі висновки:

1. Актуальність проведеного дослідження визначається важливістю ранньої діагностики психоемоційного стану дітей дошкільного віку, особливо в умовах сучасного суспільства, де діти часто відчують стрес і труднощі адаптації. Малювання для дітей є одним з найбільш природних способів вираження емоцій, оскільки дає дитині можливість продемонструвати свої внутрішні почуття і переживання. Це особливо важливо для дошкільників, які ще не можуть повною мірою вербалізувати свої емоції. Вивчення малюнка як проєктивного інструменту дозволяє значно розширити можливості психологічної діагностики на цьому віковому етапі.

2. Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання дитячих малюнків як доступного та універсального інструменту для діагностики психоемоційного стану дітей. Запропонована методика може бути застосована в роботі дитячих психологів, педагогів та батьків для раннього виявлення симптомів тривожності у дошкільників, а також для розробки рекомендацій щодо емоційної підтримки.

3. Теоретичний аспект дослідження, присвячений дитячому малюнку як засобу психологічної діагностики особистості дошкільника, показав, що цей метод є надзвичайно ефективним у дослідженні емоційних станів, психологічних особливостей та рівня розвитку дітей. Використання проєктивних методик, дозволяє глибше зрозуміти внутрішній світ дитини, зокрема її страхи, тривоги та емоційні потреби, які можуть не проявлятися у вербальному спілкуванні. Малювання як природний спосіб самовираження надає дітям можливість висловити свої почуття та переживання через символи та образи без зайвого стресу, що сприяє більш точному діагностуванню та розумінню особистісних особливостей дитини.

4. Аналіз наукової літератури та емпіричних досліджень показав, що дитячий малюнок як проєктивний метод має низку переваг, серед яких універсальність, природність і можливість уникнути навмисного викривлення результатів. Зокрема, дитячий малюнок характеризується відсутністю усвідомлення його діагностичної функції з боку дитини, що дозволяє знизити рівень захисних реакцій і отримати більш правдиві результати. Незважаючи на те, що проєктивні методи можуть мати певні недоліки, такі як суб'єктивність інтерпретації, вони залишаються важливим інструментом для психологів і педагогів у дослідженні емоційних станів дітей.

5. Аналіз розвитку дитячого малюнка показав, що процес малювання проходить певні етапи, які відображають онтогенез мислення та уяви дитини. Це дозволяє дослідникам і практикам враховувати норми та відхилення в розвитку дитини, а також виявляти можливі труднощі або особливості розвитку, які потребують корекційної роботи. Важливим відкриттям є розуміння того, що вікові зміни у використанні форм, кольорів і символів у малюнках свідчать не лише про рівень розвитку уяви, а й про особливості соціалізації дитини та її комунікативні навички. Це відкриває широкі перспективи для використання дитячих малюнків не лише в діагностиці, а й у корекційній роботі з дітьми дошкільного віку.

6. У другому розділі кваліфікаційної роботи підкреслюється важливість кольору і форми в дитячих малюнках як засобів символічного вираження емоцій і внутрішніх конфліктів. Доведено, що кольорові вподобання, а також вибір форми дозволяють глибше зрозуміти емоційний стан дитини. Наприклад, використання темних кольорів може відображати тривогу, страхи або приховану емоційну напругу, тоді як світлі та яскраві кольори асоціюються з позитивними емоціями, відчуттям безпеки та задоволення. Форма малюнка також відіграє важливу роль у психологічній інтерпретації: округлі лінії часто вказують на відкритість і дружелюбність, тоді як різкі та незграбні форми можуть бути ознакою агресивності або внутрішнього напруження. Ця інформація стане в нагоді фахівцям, які працюють з дітьми, особливо при оцінці емоційних проявів у дітей, які перебувають у стресовому стані.

7. Емпіричне дослідження підтвердило, що малюнки дозволяють виявити різні рівні тривожності та допомагають педагогам і психологам краще зрозуміти емоційний стан дітей, особливо внутрішньо перміщених, які мають специфічні труднощі в адаптації до нових умов. Використання малюнкових методик у поєднанні з анкетуванням батьків дозволило нам виявити, що внутрішньо переміщені діти мають вищий рівень тривожності порівняно із дітьми, які не зазнавали адаптаційних змін та не були свідками травматичних подій. Комплексна оцінка емоційного стану дитини особливо важлива для своєчасного надання психологічної допомоги.

Таким чином, проведене дослідження підтверджує, що дитячий малюнок є надійним діагностичним інструментом, який дозволяє не тільки визначити емоційний стан та рівень розвитку дитини, але й сприяє встановленню відносин, заснованих на довірі між дитиною та психологом. Для подальших досліджень доцільно розглянути особливості використання малюнкових методик у роботі з різними віковими групами дітей та в умовах різноманітних культурних середовищ. Це сприятиме адаптації підходів до різних потреб і особливостей дитячого розвитку, а також допоможе глибше зрозуміти

специфіку емоційного вираження у малюнках дітей, особливо в умовах стресу та соціальних змін.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авер'янова Н. М. Образотворче мистецтво як чинник національного виховання особистості (українознавчий аналіз): автореф. дис. ... канд. філос.наук: 09.00.12 «Українознавство». Київ: КНУ імені Тараса Шевченка, 2007. 24 с.
2. Бабій І. Теорія і практика арт-терапії: навчально-методичний комплекс. Умань: Алмі, 2014. 75 с.
3. Бергхауер-Олас Е. Л. Історія розвитку проективного рисункового тесту. *Сучасні тенденції та фактори розвитку педагогічних та психологічних наук*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 5-6 лют. 2016 р. Київ, 2016. С. 125–127.
4. Березка С. Особливості застосування арт-терапії в роботі з дошкільниками з порушеннями інтелекту. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2018. № 1(2). С. 208–213.
5. Бондар І. О. Теорія кольору: навчальний посібник для студентів напряму підготовки 6.051501 «Видавничо-поліграфічна справа». Харків: ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2016. 164 с.
6. Буркало Н. І. Арт-терапія в сучасній психології. *PSYCHOLOGICAL JOURNAL*. 2019. Vol. 5, No 9. P.189–204.
7. Василевська О., Дворніченко Л. Метафора в роботі психолога-консультанта. *Психологія і особистість*. 2017. № 2(12). С. 214–222.
8. Василькевич Я. Проблема ефективності та інтерпретації графічних проективних методів сімейної діагностики. *Humanitarium*. 2019. № 42(1). С. 28–40.
9. Войтович Д. І. Особливості колористичних впроваджень в сучасній народній житловій архітектурі на прикладі західних областей України. *Вісник*

Харківської державної академії дизайну і мистецтв. Харків: ХАМД. 2009. № 14. С. 23–29.

10. Воропаєва Т. С., Ковтун Л. І. Колористичний вимір конфліктологічних досліджень. *Problems and tasks of modern science and practice: abstracts of IX International Scientific and Practical Conference.*, Bordeaux, November 15–17. Bordeaux, 2021. Р. 407–412.

11. Головкова Н. О. Символічна інтерпретація проективної експресивної продукції. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки.* 2016. № 5(1). С. 55–60.

12. Гриньова Н. Використання графічних методик у психодіагностиці та психоаналізі. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: зб. наук. праць.* Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. № 29 (53). С. 187–194.

13. Гриньова Н. Особливості процесуальної діагностики в психоаналітичній інтерпретації малюнку.
URL: https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/1063/1/osoblivosti_vukorustannya_psych_omalyunku.pdf (дата звернення: 15.05.2024).

14. Журат Ю. В. Малюнкові методи у дослідженні психічного стану дитини. *Психолого-педагогічні особливості професійної підготовки фахівців у ВНЗ: матеріали наук. конф., м. Київ, 8 лют. 2018 р. Київ., 2018.* С. 19–21.

15. Калитюк Д. В. Дитячий малюнок як засіб психологічної діагностики молодшого школяра: курсова робота. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/31093/1/%D0%9A%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D1%82%D1%8E%D0%BA%20%D0%94._51.pdf (дата звернення: 14.08.2024).

16. Кардашов В. Теорія і методика викладання образотворчого мистецтва: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Слово, 2017. 296 с.

17. Ковтун Л. Роль колористики у дослідженнях конфліктності. *Українознавчий альманах*. 2020. № 27. С. 107–117.
18. Кононко О. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (системний підхід): монографія. Київ: Стилос, 2000. 336 с.
19. Курносова О. В. Діагностика можливості та обмеження проективної методики «Малюнок сім'ї» при вивченні міжособистісних стосунків у сім'ї: курсова робота. Житомир. 2007. URL: http://eprints.zu.edu.ua/3971/1/%D0%9A%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%9E.%D0%92..pdf (дата звернення: 10.05.2024).
20. Литвиненко І., Прасол Д. Проективні малюнкові методики: методичний посібник. Миколаїв: Вид-во «Арнекс», 2015. 160 с.
21. Максименко Ю., Фурман А. Майбутнє проективних методик: рефлексія прихованих можливостей. *Психологія і суспільство*. 2017. № 3(69). С. 51–58.
22. Максимець С. М., Кліновська О. М., Прокопчук К. В. Психологічні аспекти формування уяви дошкільника. *Формування професійної компетентності майбутніх педагогів дошкільної та початкової освіти: збірник науково-методичних праць*. 2014. № 11. С. 281–284.
23. Маловицька Л. Метафоричні асоціативні зображення (карти) як арттерапевтичний метод психологічної трансформації особистості. *Андрагогічний вісник*. 2017. № 8. С. 163–173.
24. Махній М. Психологічні графічно-малюнкові методики у діагностично-корекційній роботі з дітьми. Чернігів: Десна Поліграф, 2022. 216 с.
25. Мислеобрази та мислеформи. *Центральний український вісник*. URL: <https://government.com.ua/blog/nevidome/misleobrazi-ta-misleformi.html> (дата звернення: 29.08.2024).

26. Міхіна І. Розвиток творчих здібностей дошкільників засобами терапевтичної метафори: автореф. дис. ... канд. психолог. наук: 19.00.07. ІваноФранківськ, 2003. 227 с.

27. Мужикова І. Дитячий малюнок у контексті педагогічних досліджень.

Імідж сучасного педагога. 2006. № 5–6. С. 100–102.

28. Несінова О. Б. Психодіагностичні та психотерапевтичні можливості використання малюнкових тестів у професійній практиці: кваліфікаційна робота.

URL:<https://dspace.znu.edu.ua/jspui/bitstream/12345/4759/1/%d0%94%d0%b8%d0%bf%d0%bb%d0%be%d0%bc%20%d0%9d%d0%b5%d1%81%d0%b8%d0%bd%d0%be%d0%b2%d0%b0%20%281%29.pdf>(дата звернення: 10.05.2024).

29. Олійник О. Теоретичні підходи у дослідженні інтелекту та мислення старших дошкільників. *Національний авіаційний університет*. URL: <https://jrnl.nau.edu.ua/index.php/VisnikPP/article/view/2117>(дата звернення: 21.07.2024).

30. Онищук І. Творче самовираження дошкільників як педагогічна проблема. *Наукові записки. Серія: Педагогіка*. 2010. № 1. С. 226–230.

31. Орлова О. Художнє сприйняття: теорія і методика: навчальний посібник. Полтава, 2013. 177 с.

32. Основи теорії кольору: навчально-методичний посібник для здобувачів освітнього ступеня бакалавра спеціальності 186 «Видавництво та поліграфія» усіх форм навчання / упоряд. Т. Веретільник, Л. Мисник, Р. Капітан, Ю. Мамонов, О. Манзюра. Черкаси: ЧДТУ, 2020. 130 с.

33. Подкоритова Л. О. Особливості застосування арт-терапії для розвитку рефлексії фахівців соціономічної сфери. *Проблеми сучасної психології*. 2016. № 34. С. 431–445.

34. Проективні методики експресії. *Stud.com.ua*. URL: https://stud.com.ua/37644/psihologiya/proektivni_metodiki_ekspresiyi#google_vignette(дата звернення: 20.09.2024).

35. Про що говорить дитячий малюнок. *Школа.Ранок*. URL: <https://ranok-school.com/2019/09/16/pro-shcho-hovoryt-dytiachyj-maliunok/> (дата звернення: 20.07.2024).
36. Психологія кольору. *Dessident*. URL: <https://dissident.com/journal/psychology-color/> (дата звернення: 11.07.2024).
37. Саєнко О.О. Інтерпретація дорослими дитячих малюнків. *Проблема вибору: психологічний, суспільно-політичний та інформаційний аспекти*: матеріали міждисцип. наук-практ. конф. студентів та молодих вчених., м. Острог, 29 лист. 2012 р. Острог, 2013. С. 88–93.
38. Сербіновська Н. В. Теоретичні основи проєктивного підходу та проєктивних технік в психодіагностиці. URL: <https://bit.ly/3DgljER> (дата звернення: 10.05.2024).
39. Скнар О. Досвід використання проєктивної методики незавершених речень для вивчення громадянської та національної самоідентифікації молоді. *Простір арт-терапії*. 2017. № 21. С. 75–95.
40. Скнар О. Потенціал проєктивних методик у формуванні політичної картини світу молоді: посібник. Київ: Міленіум, 2017. 96 с.
41. Скоропад В.О. Особливості проведення проєктивних методик з дітьми дошкільного віку. *Професійний розвиток та становлення особистості сучасного фахівця в умовах освітнього простору*: матеріали X Всеукр. студент. наук.-практ. конф., м. Хмельницький, 19–20 листоп. 2020 р. Хмельницький, 2020. С. 125–128.
42. Сорока О. Дитячий малюнок: характеристика, можливості. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2014. № 30. С. 164–167.
43. Шкляєва Г. О., Нікуліна М. Р. Особливості мислення дошкільників. *Дитинство XXI століття: інноваційна освіта*: матеріали IV Всеукр. наук.практ. конф., м. Кременчук, 22 жовт. 2021 р. Кременчук, 2021. С. 91–93.

44. Що можуть означати малюнки, які ви зображуєте на папері, коли вам немає чим зайнятися. *Ukr.Media*. URL: <https://ukr.media/psihologiya/417509/> (дата звернення: 20.07.2024).
45. Allen B. P. *Personality Theories Development, Growth, and Diversity*. New York: Psychology Press, 2015. 550 pp.
46. Alnasuan A. *Color Psychology*. *American Research Journal of Humanities and Social Sciences*. 2016. Vol. 1. P. 1–6.
47. Farokhi M., Hashemi M. *The Analysis of Children's Drawings: Social, Emotional, Physical, and Psychological Aspects*. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*. 2011. Vol. 30. P. 2219-2224.
48. Lüscher M. *Der 4-Farben-Mensch: Wege zum inneren Gleichgewicht*. *Der Klassiker der Farbpsychologie*. Berlin: Ullstein Taschenbuch, 2005. 224 s.
49. Oster G. *Using Drawings in Clinical Practice: Enhancing Intake Interviews and Psychological Testing*. New York: Routledge, 2016. 202 pp.
50. Reed S. *Thinking Visually*. New York: Psychology Press. 2010. 238 pp.
51. Vass Z. *A Psychological Interpretation of Drawings and Paintings*. Pecs: Alexandra Publisher, 2012. 927 pp.

ДОДАТКИ

Додаток А

Норми та відхилення у дитячих малюнках [24]

Критерій порівняння	Норма	Відхилення
Малюнок як предметна діяльність	Малювання у дошкільному віці може виникнути тільки на основі предметної діяльності за допомогою якої діти оволодівають засобами адекватної передачі уявлень про предмети і явища	У дітей не виникає предметна діяльність; дії із засобами для малювання залишаються на рівні неспецифічних маніпуляцій, а при тяжких порушеннях черкання олівцем на папері практично неможливе
Малюнок як знакова система	В нормі діти, які ще не засвоїли мовлення відкривають для себе малюнок як індивідуальну знакову систему: лінії, форми, плями мають специфічне значення для них	У дітей не формується індивідуальна символічна система, яка зазвичай для нормотипових дітей постає просторовим і кольоровим кодом передачі важливої інформації
Назва малюнка	В нормі діти під час малювання вигадують назви для малюнка: у молодших дітей вона виникає після малювання, у більш старших назва випереджає малюнок	Через обмежений словниковий запас та невміння узагальнювати у дітей із різноманітними порушеннями спостерігаються труднощі в наданні назви своєму малюнку: часто дають невідповідні або беззмістовні назви, або зовсім не дають
Інтерес до малювання	Діти, що засвоїли засоби для малювання, проявляють спрямований орієнтований інтерес до графічних символів, які вони самі зробили	Діти з інтелектуальними порушеннями не прагнуть малювати каракулі, інтерес до олівців та фломастерів залишається короткочасним
Співвіднесення малюнка із реальністю	В нормі діти можуть співвідносити малюнок з реальними предметами, відображаючи їх у спрощеній формі: діти здатні зобразити основні характеристики предметів (форму, колір, розмір тощо)	Діти з інтелектуальними порушеннями не можуть утримувати в пам'яті образотворчу функцію малюнка та співвідносити його з реальним предметом.

Смислове навантаження та контроль за малюванням	Діти можуть надавати малюнкам конкретне смислове значення, можуть пояснити свої малюнки. Вони також можуть адекватно оцінити свої роботи, виявляючи елементарний контроль за процесом малювання	Діти наслідуючи дорослого здійснюють послідовні дії, але не здатні осягнути смислове навантаження самого графічного образу, зокрема через низький контроль за діями та стереотипність малювання
Стереотипність малювання	У малюнках спостерігається різноманітність та гнучкість підходів. Діти підходять до малювання творчо, експериментують з техніками та засобами малювання	У малюванні виявляється стереотипність, формальність дій, відсутність задумів та елементів сюжету; при спробі намалювати певний предмет дитина яка довгий час навчалася малюванню цього предмета, виробляє зазвичай рухи

Додаток Б

**Бланк анкети батьків щодо вивчення проявів тривожності у дитини
(автори Г. Лаврентьєва, Т. Титаренко)**

Прізвище, ім'я дитини _____ Вік _____ Дата _____

Моя дитина...	Так	Ні
1. Не може довго працювати, не втомлюючись.		
2. Їй важко зосередитися на чомусь.		
3. Будь-яке завдання викликає зайве занепокоєння.		
4. Під час виконання завдань дуже напружена, скута.		
5. Ніяковіє частіше за інших.		
6. Часто говорить про можливі неприємності.		
7. Як правило, червоніє в незнайомій обстановці.		
8. Скаржиться, що бачить страшні сни.		
9. Руки зазвичай холодні і вологі.		
10. Нерідко бувають розлади шлунку.		
11. Сильно пітніє, коли хвилюється.		
12. Має поганий апетит.		
13. Спить неспокійно, засинає важко.		
14. Полохлива, багато чого викликає у неї страх.		
15. Зазвичай неспокійна, легко засмучується.		
16. Часто не може стримати сльози.		
17. Погано переносить очікування.		
18. Не любить братися за нову справу.		
19. Не впевнена в собі, в своїх силах.		
20. Боїться стикатися з труднощами.		
Усього		

ДодатокВ

**Порівняльна таблиця результатів опитування батьків експериментальної
та контрольної груп за відповідною анкетною**

Експериментальна група (n=15)		Контрольна група (n=15)	
№	Рівень тривожності	№	Рівень тривожності
1	Середній	1	Низький
2	Середній	2	Низький
3	Низький	3	Середній
4	Середній	4	Середній
5	Високий	5	Низький
6	Низький	6	Середній
7	Високий	7	Високий
8	Середній	8	Низький
9	Середній	9	Низький
10	Середній	10	Середній
11	Середній	11	Середній
12	Високий	12	Низький
13	Високий	13	Низький
14	Середній	14	Низький
15	Середній	15	Низький